

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA

**GUIES PER A UNA DOCÈNCIA
UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA
DE GÈNERE**

AUTORES

Rosa Maria Ortiz Monera (Universitat de Barcelona)
i Anna Maria Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

COORDINADORES

Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona)
M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant)
i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra)

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05896-9 · DL: CS 1049-2018

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	12
04. BONES PRÀCTIQUES	22
OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN ECONOMIA	22
OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN CIÈNCIA POLÍTICA	29
OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN SOCIOLOGIA	36
AVALUACIÓ	41
MODALITATS ORGANITZATIVES	43
MÈTODE DOCENT	44
05. RECURSOS DOCENTS	45
Llenguatge sensible al gènere i exemples que no continguem biaixos androcèntrics	45
Selecció de temes per a fer presentacions que recullen els interessos de les dones i dels homes	46
Presentació de les dades desagregades per sexe i anàlisis sensibles al gènere	47
Selecció de materials visuals sensibles al gènere	51
Sociologia	51
Economia	52
Política	53
Dinàmiques a l'aula	54

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	55
07. EINES DE CONSULTA	63
Sociologia	63
1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes	63
2. Bibliografia de referència	65
3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere	68
Economia	69
1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes de recerca	69
2. Bibliografia	70
3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere	73
Ciència política	74
1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes	74
2. Bibliografia de referència	76
3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere	78
Glossari de conceptes per sociologia, economia i ciència política	79
Referències bibliogràfiques comunes	82
08. PER A APROFUNDIR	83

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn

d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán, professores de la Universitat de Barcelona, recullen en aquesta guia un ampli ventall de recomanacions per introduir la perspectiva de gènere en la docència de la sociologia, l'economia i la ciència política.

A través de la docència oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i les relacions socials, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i perseguim posar en pràctica la participació i l'esperit crític. Com es posa de manifest en aquesta guia, sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la nostra docència, el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere.

Per aquest motiu, la guia comença amb una discussió dels aspectes que marquen la **ceguesa al gènere** de les disciplines treballades en aquesta guia i les seues implicacions (segon apartat). En aquest sentit, s'assenyala com aquestes disciplines s'han construït partint de l'experiència masculina, tant pel que fa als conceptes, les variables i els indicadors, provocant que l'experiència, els espais i els treballs assignats a les dones hagen estat tradicionalment menystinguts i que les contribucions de les dones hagen estat invisibilitzades.

A continuació la guia desenvolupa diferents eines per tal d'ajudar el professorat a realitzar una docència sensible al gènere. D'una banda, s'ofereixen **propostes generals** per incorporar la perspectiva de gènere en la docència (tercer apartat). Per fer-ho, es donen a conèixer les aportacions de diverses autores que, com a resposta al biaix androcèntric de les ciències socials, han posat de relleu la importància d'estudiar la realitat social des de nous paradigmes que inclouen i posen en valor les experiències de les dones. Alhora, també s'assenyala la importància d'avançar cap a una ciència compromesa amb la igualtat de gènere, identificant i problematitzant les desigualtats existents i oferint solucions per eradicar-les.

D'altra banda, es presenten propostes concretes per introduir la perspectiva de gènere a la docència en les disciplines esmentades. S'ofereix un seguit de **bones pràctiques** que comprenen continguts, avaluacions i metodologies docents en la sociologia, en l'economia i en la ciència política (quart apartat). La guia també inclou diferents **recursos docents** (cinqué apartat) i proporciona indicacions sobre com el professorat pot ajudar l'alumnat a incorporar la **perspectiva de gènere en la recerca**, especialment en els TFG o TFM (sisé apartat). Així mateix, es recullen diferents **eines de consulta**, com pàgines webs, bibliografia, glossari de conceptes i enllaços a guies docents, que poden servir d'exemple (seté apartat) i es presenten algunes idees **per a aprofundir** en el procés de reflexió sobre com impartir una docència sensible al gènere (vuité apartat).

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

A les ciències socials la ceguesa al gènere té conseqüències teòriques i empíriques, alhora que també influeix en la intervenció derivada del coneixement. A continuació presentem algunes qüestions destacades en relació a la ceguesa al gènere de la sociologia, l'economia i la ciència política.

La **sociologia** és la ciència que estudia el comportament social de les persones, dels grups i l'organització de les societats. Per tant, a través d'aquesta disciplina podem entendre el món i el seu funcionament. La sociologia, com la resta de ciències socials, sovint ha construït un imaginari sociològic o cosmovisió del món en masculí que comporta una interpretació de la realitat social eminentment esbiaixada.

El fet de no incorporar el gènere a la sociologia té greus conseqüències tant per la disciplina com per la societat. Una sociologia que no contempla el gènere com a eix estructurador deixa fora de l'anàlisi la perspectiva de com afecten els problemes socials a la meitat de la població. La comprensió del gènere requereix reconsiderar els temes o problemes socials que poden semblar ben entesos. Desafiar allò assumit com a normal és un dels principals objectius de la perspectiva sociològica. Com importa el gènere en la vida social? Malgrat el món social és complex i està sempre en constant canvi, està regit per alguns principis. Precisament, el gènere és un dels principis de les relacions i l'organització social que contribueix a construir patrons de conducta. Si entenem el gènere, podrem entendre millor el món (Wharton, 2012).

Per tant, cal contestar a la qüestió plantejada molts anys enrere: *pot la sociologia convertir-se en una ciència al servei de tota la societat en comptes d'una ciència de la societat exclusivament masculina?* (Bernard, 1973: 781). La resposta és sí. Les teories feministes han aportat a la sociologia crítica una mirada que ha posat en evidència no només el biaix implícit en la pròpia construcció de la sociologia sinó també l'entramat material i simbòlic que crea i reproduceix una estructura hegemònica masculina en tots els àmbits de la societat. Una estructura que Pierre Bourdieu (1998) denomina «dominació masculina» (Cobo, 2011).

Un exemple concret del biaix de gènere a la sociologia podria explicar-se a través de les estructures socials, ja que cadascuna de les persones que componen la societat estan adscrites a alguna d'elles. Però lluny de l'anàlisi que sovint es mostra, les societats no només estan estratificades a través de classes socials que configuren grups socials jerarquitats i asimètrics pel que fa a posició social i ús dels recursos. També el gènere, la raça, la cultura, l'ètnia o la preferència sexual, entre

d'altres, constitueixen formes d'estratificació de les quals en resulta la formació de grups que pateixen subordinació social i/o marginació econòmica, política i cultural (Cobo, 2001:11).

En relació a l'**economia**, des de l'economia feminista s'ha posat de relleu com aquesta disciplina ha tendit a limitar el seu estudi i ha construït conceptes i teories centrades en els límits del mercat. Tot i que el terme economia prové etimològicament de la paraula grega *oikonomia*, que vol dir «gestió de la llar», la disciplina econòmica ha obviat i donat l'esquena a la producció, els treballs i les relacions que es donen a la llar (Carrasco, 2006). Tot allò que no s'intercanvia en el mercat queda fora de l'interès i l'estudi de l'economia tradicional. El treball domèstic i de cures, principalment realitzat per les dones, queda relegat a un àmbit invisible. No és considerat un treball, alhora que la producció domèstica tampoc es considera producció ni part de la riquesa. D'altra banda, conceptes com els d'explotació o plusvàlua, tampoc tenen en compte el treball realitzat a les llars. Així, l'economia tradicional ha invisibilitzat la dependència que té l'esfera mercantil de l'esfera domèstica.

Aquest oblit de l'esfera domèstica i del treball de cures per part de l'economia convencional té conseqüències fonamentals pel que fa als conceptes, teories, estudis i models econòmics. Considerar el treball de cures i corregir el biaix androcèntric de la disciplina econòmica suposa construir nous models i posar en qüestió conceptes com els d'explotació, treball, producció o riquesa. Alhora, això implica qüestionar els indicadors utilitzats per mesurar aquests conceptes. Per exemple, l'Enquesta de Població Activa (EPA) se centra únicament en el treball mercantil, considerant que les persones que es dediquen a temps complet al treball domèstic formen part de la població inactiva. D'altra banda, el PIB, que és un indicador fonamental de la política econòmica tampoc incorpora la producció domèstica. Des de l'economia feminista, en aquest sentit, es proposa centrar l'anàlisi en el treball de cures, creant nous models econòmics i construint indicadors que no menystinguin aquest treball, com per exemple l'Enquesta de Població Activa no Androcèntrica (Carrasco et al., 2004).

Així mateix, cal tenir en compte les desigualtats econòmiques entre dones i homes derivades en bona mesura del fet que a les dones se'ls assigna un treball socialment menystingut, que no té valor, ni reconeixement, ni dona accés a drets. Les desigualtats econòmiques es manifesten tant a la llar, mitjançant el desigual repartiment del treball de cures, com a l'esfera pública. Com explicarem més endavant, aquestes desigualtats estan relacionades. És a dir, les desigualtats al mercat laboral (diferències en la participació laboral de dones i homes, segre-

gació horitzontal i vertical) o les desigualtats de renda (bretxa salarial i conseqüències en les pensions de jubilació) no es poden deslligar de les relacions i divisions del treball que es produeixen a les llars. D'altra banda, també es produeixen altres desigualtats econòmiques com les relatives a les polítiques fiscals. Al següent apartat veurem com les desigualtats de renda provoquen que els impostos regressius acabin penalitzant més a les dones. Per últim, les desigualtats entre dones i homes també es manifesten en la diferent presència/absència en els espais de decisió econòmica. Cal, per tant, explicar i fer comprendre aquestes desigualtats quan fem docència en economia, per tal de visibilitzar-les i corregir la ceguesa al gènere en aquesta disciplina.

Pel que fa a la **ciència política**, la ceguesa al gènere es manifesta tant en la teoria política com en la ciència política empírica, la qual cosa acaba influïent en l'exercici polític. La teoria política fa referència als valors morals que han d'orientar l'organització de les comunitats polítiques. Alhora, conté un caràcter aplicat ja que influeix en la realitat social i en les decisions polítiques que s'acaben prenent. La ciència política empírica es planteja com és la realitat política, descrivint i explicant els fets polítics (Lois i Alonso, 2014). En la teoria política el biaix androcèntric marca la definició dels valors orientatius que han de guiar una societat, a la vegada que també influeix en els propis conceptes constitutius d'aquests valors. Així, per exemple, conceptes bàsics com els de justícia, igualtat o ciutadania poden contenir biaixos que menystinguen les experiències i els espais on predominen les dones. És necessari, en aquest sentit, considerar les crítiques feministes realitzades als diferents corrents de la teoria política per tal d'incorporar una perspectiva de gènere. Des del liberalisme, passant pel comunitarisme, la democràcia participativa o el multiculturalisme, han sorgit veus crítiques amb el fet que els diferents corrents hagen obviat en els seus postulats el treball de les dones o les desigualtats de gènere. A més, també han afegit elements per enriquir conceptes com els de poder o subjecte polític, incorporant les relacions de gènere com un aspecte clau a considerar per entendre la política.

En relació a la ciència política empírica, és necessari considerar les causes i conseqüències de les desigualtats de gènere, de tal manera que l'anàlisi de les polítiques públiques, de la representació política o del comportament polític tinga en compte les diferències i desigualtats entre dones i homes. Per últim, és fonamental avançar en l'elaboració de polítiques d'igualtat així com de polítiques públiques amb perspectiva de gènere que contribueixen a una major igualtat entre dones i homes.

03. PROPOSTES GENERALS PER INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

En relació a la **sociologia**, un àmbit de vital importància a tenir en compte és l'androcentrisme en el coneixement sociològic. D'acord amb Ana de Miguel (1999), la sociologia, igual com passa a d'altres disciplines, sovint oblida les obres que han estat escrites per les dones i també per homes en defensa de la igualtat entre sexes, fent que ni els seus noms ni les seues obres hagen transcendit per molt valuosa que haja estat la seua aportació per al pensament sociològic. També han estat recurrentment oblidades les obres dedicades a l'anàlisi del gènere d'autors reconeguts com són, per exemple, Friedrich Engels (*El origen de la familia, de la propiedad privada y del Estado*), Emile Durkheim (*Introducción a la sociología de la familia*) i Max Weber (*Economía y sociedad*). Entre les autores invisibilitzades trobem les anomenades «mares de la sociologia», com ara Harriet Martineau, a qui es considera la primera dona sociòloga (*Ilustraciones de Economía Política*), Beatriz Potter Webb, qui també va ser economista (*El movimiento cooperativo en Gran Bretaña*), i Marianne Weber (*Autoridad y autonomía en el matrimonio*).

D'altra banda, l'androcentrisme en la sociologia també es manifesta en la no consideració del gènere en les anàlisis, teories i conceptes. Cal emfasitzar que el gènere és important en la vida social ja que es tracta d'un dels principis organitzadors del món social: organitza les identitats i el propi autoconcepte, estructura les interaccions i és una base sobre la qual el poder i els recursos són assignats. A més, el gènere és una força omnipresent, ja que la seua existència s'estén per l'espai i el temps. Concretament, podem afirmar que el gènere es materialitza en tres nivells diferents. Primer, el gènere configura les identitats i el comportament dels individus. Segon, el gènere configura les formes en què es dona la interacció social, mentre que les identitats, per descomptat, són producte de la interacció amb els altres. Per tant, la interacció social és un escenari important en el qual el gènere emergeix i es reproduïx. Tercer, el gènere també organitza les institucions socials. Per «institució social» ens referim a les «regles» que regeixen algun dels àmbits de la vida social (Jepperson, 1991). Les institucions socials inclouen grans sectors públics de la societat, com són l'educació, la religió, l'esport, el sistema jurídic i el treball, i tenen a veure amb els aspectes més personals i amb les àrees de vida menys organitzades formalment, com el matrimoni, la maternitat i la paternitat i la família.

El gènere, doncs, dóna forma i sentit a les persones, a les relacions socials i a les institucions. No podem entendre plenament el món social sense considerar el

gènere. Simultàniament, tampoc podem entendre el gènere sense entendre el món social. A mesura que la vida social es desenvolupa, el gènere és produït. A mesura que es produeix el gènere, la vida social es desenvolupa (Wharton, 2012). Per aquest motiu, és imprescindible conscienciar l'alumnat sobre els estereotips i els mandats de gènere i les relacions de desigualtat i de poder relacionades amb la sociologia.

De la mateixa manera que prenem el gènere com a eix fonamental en l'ensenyament de la sociologia, la interseccionalitat suggereix i examina diverses categories biològiques, socials i culturals com són el gènere, la classe, la diversitat funcional, la preferència sexual, l'ètnia, la raça, la religió, la casta, l'edat, la nacionalitat i altres eixos d'identitat que interaccionen en nivells múltiples i sovint simultanis. Aquest concepte va ser desenvolupat per l'activista i acadèmica Kimberlé W. Crenshaw (1991), i fa referència a aspectes relacionats amb la identitat i a com interactuen i afecten a la igualtat. En la sociologia la perspectiva d'anàlisi interseccional és molt important, ja que proposa pensar en cada característica de la persona com inextricablement unida a tota la resta d'elements per tal de poder comprendre de forma completa la seua identitat i la seua interacció social. Aquest marc ens fa entendre com s'origina la desigualtat social sistemàtica i la injustícia des d'una base multidimensional.

Respecte a l'economia, des dels orígens de la disciplina, que es poden situar al segle XVIII, diferents autores han qüestionat els postulats dels grans economistes de cada època i corrent. Com hem comentat, una perspectiva de gènere en la docència requereix posar en valor les aportacions de les dones en la disciplina. Un aspecte clau estudiat per l'economia feminista des de les precursors fins a l'actualitat és el relatiu al repartiment del treball de cures i a la divisió sexual del treball, la qual cosa, com ja hem apuntat, genera desigualtats. Tot i que totes les persones necessitem de cures i que aquestes haurien de ser assumides com una responsabilitat social, són les dones, com a col·lectiu, les que acaben assumint principalment aquesta responsabilitat. Les cures es resolen en un àmbit invisible i de forma individual i no col·lectiva. L'assignació d'aquesta responsabilitat a les dones les deixa ocupant un treball i un espai infravalorat i sense drets, a més de limitar-ne la participació a l'espai públic i al treball remunerat. Tot i que s'han produït canvis que han fet que cada vegada els homes dediquen més temps al treball de cures i les dones dediquen més temps al treball mercantil, la realitat és que la divisió sexual del treball continua estant present.

D'altra banda, seguint amb la divisió sexual del treball i el desigual repartiment del treball de cures, cal considerar que les dones no són un tot homogeni. És ne-

cessari tenir en compte altres variables de desigualtat social. Així, es donen interseccionalitats entre el gènere, la classe social i l'origen que fan que siguin les dones de classes socials més baixes o procedents de països del sud global les que tenen una major càrrega de treball de cures. Això es deu, entre altres coses, al fet de que aquests col·lectius no puguin contractar serveis de cures al mercat per la seua falta de recursos econòmics, que hagen de desenvolupar estratègies de supervivència i d'estalvi que requereixen més treball domèstic i de cures (buscar ofertes a l'hora de comprar havent d'anar a diversos establiments o menjar més a casa, entre d'altres), tenir un menor accés als serveis públics de cures en el cas de la immigració en situació irregular o la manca de xarxa familiar de les persones immigrades. A més, són també les dones d'origen immigrant les que en gran part assumeixen el treball de cures remunerat, sent aquest un sector molt precaritzat.

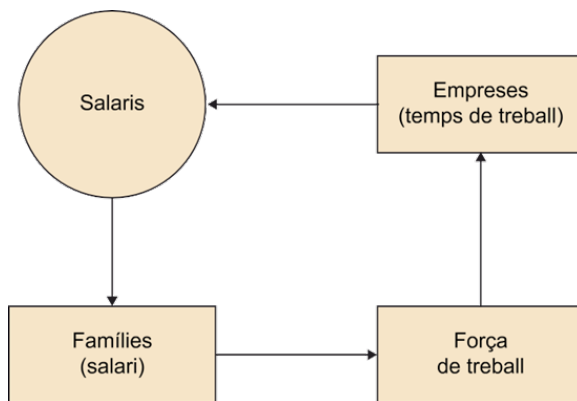
Ahora, en explicar a l'alumnat l'assignació del treball de cures a les dones, és important mostrar que aquesta ve motivada per qüestions de gènere i no de sexe. Tot i que economistes de diferents escoles com la clàssica o la neoclàssica han defensat l'especialització de les dones en el treball domèstic pel fet de considerar que estan millor dotades per aquesta feina (o que són més productives i eficients que els homes en aquest sentit), s'ha de considerar la diferent socialització de dones i homes i la construcció del gènere. A les dones se les educa des de la infància per aprendre a ser mares i a valorar les cures. Si bé és cert que s'han produït canvis notables en aquest sentit, encara podem veure exemples clars d'aquesta pràctica, com en el cas de les joguines destinades a les nenes i als nens.

Una de les crítiques realitzades per les economistes feministes és, com hem vist, l'oblit i el menyspreu del treball de cures dins de l'anàlisi econòmica. Tant els clàssics, com els neoclàssics, com els marxistes deixen fora de les seues teories, models i postulats aquest treball, equiparant treball a ocupació i producció a producció mercantil. En aquest sentit, les economistes feministes defensen que el treball de cures és un treball. Entre altres propostes realitzades cal destacar les dirigides a mesurar i a valorar econòmicament aquest treball, la qual cosa, però, no ha estat exempta de debats. En aquesta línia, van ser molt importants les aportacions de Margaret Reid, amb la seua reconeguda obra *The Economics of Household Production* (1934), que proposà una metodologia per valorar monetàriament la producció domèstica.

L'economia feminista ha mostrat com no només s'ha obviat el treball de cures en l'economia tradicional sinó que també s'ha ocultat convenientment la seua relació amb l'esfera mercantil. Per entendre l'economia, en les seues diferents assignatures i àmbits, és imprescindible comprendre la relació entre esferes. Tradi-

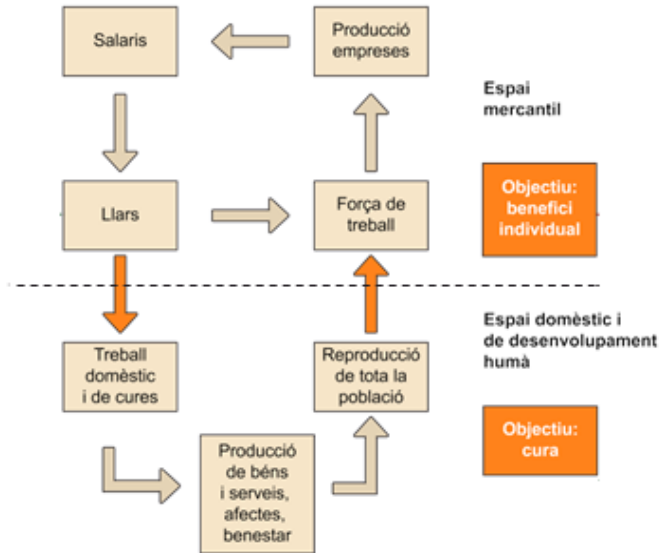
cionalment se'ns ha mostrat el flux circular de la renda (gràfic 1) com si es tractés d'un circuit autosuficient on les empreses generen ingressos que es divideixen entre beneficis i salaris. Aquests salaris van a l'esfera domèstica i se suposa que són suficients per a reproduir i mantenir la força de treball que entra a les empreses on es tornen a generar ingressos.

GRÀFIC 1. FLUX CIRCULAR DE LA RENDA

No obstant això, l'economia feminista ha mostrat que totes les persones necessitem cures, de manera que el salari és del tot insuficient per mantenir-nos. El següent gràfic del flux circular de la renda ampliat il·lustra com el treball de cures sosté l'esfera mercantil de l'economia.

GRÀFIC 2. FLUX CIRCULAR DE LA RENDA AMPLIAT

Font: traducció i adaptació de Cristina Carrasco i Antonella Picchio (2001)

L'economia feminista ens mostra que és necessari que els salaris vagin a l'esfera domèstica on es produeixen béns i serveis (com l'alimentació, el manteniment de la llar o el suport emocional) que sostenen la reproducció de tota la població, inclosa la força de treball. Per tant, l'economia feminista visibilitza que l'esfera mercantil descansa sobre el treball de cures realitzat principalment per dones (Benería, 2003; Bosch, Carrasco i Grau, 2005; Carrasco, Borderías i Torns, 2011; Carrasco, 2001, 2003; Pérez Orozco, 2006; Picchio, 1999). L'esfera mercantil i la producció capitalista deuen la seua existència a la feina feta des de les llars. En aquest sentit es parla del sistema capitalista patriarcal. El fet que aquest treball es realitze principalment de forma gratuïta fa possible que els salaris no incloguen el cost de la cura dels treballadors i treballadores. Les empreses capitalistes són incapaces de remunerar el total de la reproducció de la força de treball, alhora que disposen de persones amb les capacitats necessàries per a treballar adquirides a través de les cures realitzades a les llars (Carrasco et al., 2014). A més, en no assumir-se com un assumpte social i en ser resolt en l'àmbit de la llar

per les dones, es dóna una desresponsabilització de l'Estat i de les empreses pel treball de cures.

D'altra banda, un aspecte també important a tenir en compte en la docència en economia, són les desigualtats entre dones i homes a nivell laboral, de renda, fiscal o de presa de decisions. És important mostrar aquestes desigualtats a l'alumnat, de tal manera que es fuja de les perspectives cegues al gènere. Alhora, per tal que es comprengui l'origen d'aquestes desigualtats, és necessari tenir en compte la relació entre l'esfera mercantil i l'esfera domèstica que hem mostrat anteriorment, així com la divisió sexual del treball. Les desigualtats a l'àmbit laboral les tractarem a l'apartat 4.

En relació a les desigualtats a nivell fiscal, publicacions com l'informe *La fiscalidad en España desde una perspectiva de género* (de la Fuente, 2016) o les de l'autora Paloma de Villota (1999, 2011, 2017) han mostrat que el sistema fiscal no és neutral respecte el gènere. Així, per exemple, els impostos indirectes graven el consum sense tenir en compte la renda disponible, la qual cosa suposa una major càrrega per a les dones en relació amb els homes donat que aquestes tenen nivells de renda menors. A més, l'exempció o la reducció de l'IVA no s'aplica a béns més consumits per les dones, com poden ser aquells relacionats amb les cures o amb la higiene femenina. La manca de progressivitat dels impostos directes també afecten especialment les dones, en concentrar-se en les rendes més baixes. Aquests estudis també han mostrat com fiscalment el model tradicional de família és el que surt més a compte. Conviure amb un/a cònjuge dependent econòmicament desgrava, la qual cosa reforça la divisió sexual del treball.

Per últim, seguint amb les desigualtats econòmiques entre dones i homes, també s'ha de considerar la menor presència de les dones en els espais de presa de decisions. Al quart apartat mostrem com les dones estan infrarepresentades en els consells d'administració de les grans empreses. A més, també ho estan en els òrgans de decisió de les polítiques econòmiques, com poden ser els ministeris, els bancs centrals o organismes multilaterals com el Banc Mundial o el Fons Monetari Internacional.

En referència a la ciència política, com hem assenyalat cal introduir la perspectiva de gènere i corregir els biaixos androcèntrics que contenen la teoria política, la ciència política empírica, la intervenció i la pràctica política. En relació a la teoria política, des dels seus inicis i de forma paral·lela al desenvolupament dels diferents corrents, ha hagut dones que han qüestionat els biaixos androcèntrics. Així, en primer lloc, pel que fa al liberalisme, ja des del seu sorgiment dones com

Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft o Harriet Taylor Mill van reivindicar els drets de les dones utilitzant l'argumentari liberal. La noció liberal d'igualtat i els drets associats a aquesta noció s'atribuïen als individus racionals, sent la racionalitat considerada universal. Però el llenguatge liberal contenia un missatge doble: el de la universalitat i el de la diferencialitat biològica a través del qual s'excloïa a les dones. Les feministes d'aquesta onada van utilitzar els principis liberals per criticar els preceptes que exclouïen a les dones, argüint que mentre que els homes són avaluats com a racionals, i per tant com a dipositaris dels drets liberals, les dones no ho són per una sèrie de restriccions imposades irracionalment i que es basen en diferències que s'atribueixen a la natura. Equiparen els privilegis dels homes sobre les dones basades en aquestes suposades diferències amb els privilegis de l'aristocràcia a l'antic règim, que també eren justificats per qüestions naturals d'una forma irracional. Mary Wollstonecraft mostrarà que les diferències entre dones i homes són conseqüència d'una construcció normativa i coactiva per a les dones, i no d'una qüestió natural. En la docència en ciència política és fonamental valorar les aportacions d'aquestes pioneres que van fer contribucions absolutament rellevants per entendre el gènere com una construcció social i que subratllen el biaix androcèntric de la pretesa universalitat de les teories. Les diferències biològiques són encara avui dia invocades per tal de justificar les desigualtats entre dones i homes, essencialitzant-les i perpetuant-les. Recuperar els textos i coneixements de les feministes liberals pot contribuir a revertir aquestes creences (Amorós i Cobo, 2005).

Seguint amb el liberalisme, però en la tradició més recent de John Rawls (1979), les crítiques realitzades des dels feminismes van venir de la mà d'autores com Susan Moller Okin. A la seua obra *Justice, Gender and the Family* (1989) (citat a Lois i de la Fuente, 2014), l'autora mostra que el principi de justícia de Rawls deixa en un segon plànol la vida privada i la família, fet que no permet abordar les qüestions relacionades amb el gènere i els problemes de les dones relacionats amb la justícia. L'autora defensa que la justícia ha d'incloure aspectes com el treball de cures o les relacions de poder que es produeixen a les llars. La igualtat formal no és suficient per aconseguir la justícia per a les dones, donat que aquesta es veu totalment marcada per la divisió sexual del treball i per les relacions que es produeixen a l'esfera privada.

En segon lloc, des dels feminismes s'han fet aportacions relacionades amb compartir i aplicar les crítiques comunitaristes al liberalisme. En aquest sentit, la lluita contra les desigualtats de gènere ha de formar part dels valors que organitzen les comunitats. Sortint de les tesis individualistes del liberalisme, es defensa que

el context, la comunitat i els vincles que s'hi estableixen en ella marquen la definició i la identitat del subjecte. Aquesta visió de la identitat aporta elements per qüestionar la naturalització de les desigualtats de gènere. D'altra banda, en aquesta mateixa línia, Susan Hekman (1992) mostra que els discursos essencialitzadors donen una visió esbiaixada de la definició de dona. La idea de dona està marcada per estereotips que es circumscriuen a les experiències de les dones blanques, de classe mitjana, heterosexuales i anglosaxones, deixant fora de la definició aquells grups que no compleixen amb aquests paràmetres. Les seues aportacions poden ser útils per aplicar-les a qüestions relacionades amb les interseccionalitats, de tal manera que en l'anàlisi i la pràctica política es tinguen en compte les característiques i els contextos dels diferents col·lectius de dones.

En tercer lloc, respecte a la democràcia participativa, aquest enfocament naix amb l'objectiu d'allunyar-se de la concepció que la ciutadania queda incapacitada per pensar en termes de bé comú (Lois i Alonso, 2014). Carole Pateman (1970) és una destacada autora feminista en l'àmbit de la democràcia participativa. L'autora critica la democràcia representativa liberal i construeix l'ideal de democràcia que ha d'estar basat en la participació de la ciutadania, que assumeix un compromís polític. A partir dels 90 s'avança cap al concepte de democràcia deliberativa que implica un procés de comunicació ciutadana. Sheyla Benhabid defensa, des d'una perspectiva feminista, que en aquesta democràcia deliberativa cal que es produeixca una interconnexió entre l'esfera pública i l'esfera privada, de forma que es puguen incloure les demandes i les aspiracions de les dones.

En quart i últim lloc, en referència al multiculturalisme, aquest corrent ha generat debats des de la teoria i el moviment feministes. Davant dels principis assimilacionistes tradicionals, el multiculturalisme reconeix que els drets de ciutadania han d'incloure necessàriament els drets diferenciats de les minories en funció del grup al qual pertanyen. Teòriques feministes com Okin consideren que la defensa dels drets de grup poden presentar problemes en relació a l'opressió de les dones. Així, es qüestionen que reconèixer els drets especials d'aquests grups pot portar al reconeixement de pràctiques opressores. No obstant això, altres autores feministes com Iris M. Young, Ayalet Shachar o Anne Phillips defensen que cal incorporar necessàriament el reconeixement de les diferències de grup així com el reconeixement de les dones a les diferents comunitats.

D'altra banda, també s'han fet importants aportacions feministes a conceptes clau com els de poder i ciutadania. Sobre el poder, aquest és un tema central de la ciència política, abordat des dels clàssics que el situaven sobretot a l'Estat -com Nicolau Maquiavel o Max Weber-, passant per aproximacions que el definei-

xen més aviat com una relació entre persones o grups de persones (Dahl, 1957), fins als enfocaments postmoderns, on destaquen autors com Michel Foucault o Judith Butler, que vinculen el poder a la construcció del subjecte i a la identitat. El poder, en aquest sentit, precedeix al subjecte i es desenvolupa més enllà de l'aparell de l'Estat. Butler (2011, 1990) sostindrà que a través d'un procés performatiu de repetició d'actes ens configurem com a individus i reproduïm el poder normalitzador. Les seues aportacions sobre la performativitat i el poder han estat claus per a les teories feministes postmodernes i també per a la teoria *queer*. El gènere també segueix un procés performatiu per a la seua construcció i reproducció. D'altra banda, altres autores feministes com Carole Pateman o les feministes materialistes també han realitzat contribucions fonamentals en relació al concepte de poder pel que fa a l'explicació del sistema patriarcal.

En relació al concepte de ciutadania, és important considerar el debat relatiu a la distinció entre públic i privat, ja que la construcció dels drets de ciutadania han estat sobretot centrats en l'àmbit públic, la qual cosa s'ha traduït en l'exclusió de les dones, com van assenyalar les feministes de la primera onada que ja hem mencionat. Aquesta exclusió de les dones des de la fundació de la ciutadania ha anat de la mà d'un relat teòric que ha influït en la conceptualització del terme i que perdura fins avui. Es continua associant la ciutadania amb l'esfera pública. Des de la teoria feminista es defensa que no es tractaria que les dones emulen el model masculí per poder accedir a aquesta ciutadania (augmentant-ne la participació en l'esfera pública), sinó que s'ha d'avançar cap a la definició d'un subjecte que es desenvolupa en ambdues esferes, i no només en la pública (Okin, 1989).

A més, cal tenir en compte que segons la literatura clàssica la ciutadania respon a una idea de contracte social (Rousseau, Locke, Hobbes). Se sosté que es produeix un pacte original entre subjectes lliures que decideixen sotmetre's a un règim de normes i drets comuns. Carole Pateman (1988) va assenyalar com aquest contracte social se sosté sobre un contracte sexual, que es manifestaria a través del matrimoni, basat en la separació i dicotomia de les esferes pública i privada. El contracte social pot excloure a les dones de la ciutadania en base a aquest contracte sexual, segons el qual les dones quedarien relegades a l'espai domèstic. Aquest concepte de contracte sexual és clau per entendre la configuració dels estats moderns però també dels règims de benestar actuals.

Més enllà de la teoria política, la perspectiva de gènere en la ciència política també requereix analitzar les institucions, el comportament polític o les polítiques públiques tenint en compte les desigualtats entre dones i homes que hi poden haver. Així, cal tenir en compte aspectes com les característiques de la participa-

ció política d'homes i de dones o els efectes desiguals que poden tenir les polítiques públiques. Però a més, cal anar més enllà i explicar els motius pels quals es donen aquestes desigualtats. La construcció del gènere i la socialització diferenciada de dones i homes, la valoració d'allò considerat masculí vers allò femení o la divisió sexual del treball són factors claus que es troben a la base d'aquestes desigualtats. Al quart apartat mostrarem alguns exemples relacionats amb les desigualtats que operen en el terreny polític, concretament amb la representació política i amb el comportament polític.

Per últim, en la docència en ciència política és important també adoptar una perspectiva de gènere en la formulació de polítiques públiques, proporcionant a l'alumnat les eines del *gender mainstreaming* o transversalitat de gènere, com els plans d'igualtat o l'avaluació d'impacte de gènere. És bàsic, des d'aquest punt de vista, atorgar a l'alumnat elements que els permeten no només analitzar les polítiques públiques sinó també elaborar-les per tal d'avançar cap a una major igualtat. Al quart apartat abordem específicament el tema de les polítiques d'igualtat de gènere.

04. BONES PRÀCTIQUES

Una vegada introduïdes les idees principals en relació als biaixos de gènere de la sociologia, l'economia i la ciència política i després d'haver presentat les principals propostes per introduir una perspectiva de gènere, en aquest apartat concretem amb major detall com podem incorporar aquests aprenentatges en la docència. Presentem, per a cadascuna de les disciplines, exemples concrets d'objectius i de continguts docents i mostrem, per al conjunt d'aquestes disciplines, elements a considerar en relació a l'avaluació, a les modalitats organitzatives i al mètode docent.

OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN ECONOMIA

Sobre els objectius a plantejar en la docència, en relació a l'economia, poden servir com a exemple els objectius i les competències contemplades al pla docent de l'assignatura *Economia feminista*, del Màster Oficial en Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (IIEDG), impartida en la seua versió en línia per la professora Núria Vergés Bosch el curs 2017-2018.

Les *competències* que s'inclouen en aquest pla docent són:

- Poder analitzar l'economia oficial des d'una perspectiva de gènere.
- Conèixer i poder treballar amb les estadístiques econòmiques i d'ocupació tenint en compte els biaixos androcèntrics.
- Poder desenvolupar anàlisis de polítiques públiques que incloguen les activitats i els treballs de les llars.

Els *objectius relatius* a coneixements són:

- Adquirir un enfocament de l'economia que permeta entendre els límits estrets en els quals funciona l'economia oficial.
- Ampliar la visió econòmica integrant les activitats realitzades des de les llars com a part de l'economia.
- Desenvolupar capacitats necessàries per a poder realitzar l'anàlisi de les polítiques econòmiques i d'ocupació amb una perspectiva de gènere.

Els *objectius relatius a habilitats i destreses* són:

Desenvolupar capacitats per a:

- La lectura crítica dels textos i informacions habituals d'economia.
- Treballar dintre d'un marc d'anàlisi no androcèntric en economia.
- Analitzar els biaixos androcèntrics de les estadístiques econòmiques i d'ocupació.
- Comparar la situació de dones i homes en relació als treballs amb informació estadística més adequada.

Els *objectius relatius a valors i normes* són:

- Adquirir consciència del paper ideològic de l'economia i la legitimació de situacions de desigualtat a través d'un pretès coneixement científic.
- Adquirir consciència de la desigualtat econòmica entre dones i homes i entre les dones mateixes.

Per a assignatures d'economia que no estiguen centrades en aspectes relacionats amb el gènere, es podrien tenir en compte els objectius i les competències següents per tal d'incorporar una perspectiva de gènere:

Competències a incloure als plans docents:

- Poder identificar les desigualtats de gènere que es produeixen en aquesta matèria.
- Poder comprendre aquestes desigualtats relacionant-les amb qüestions de gènere, especialment amb les vinculades amb la divisió sexual del treball.
- Conèixer i poder treballar amb estadístiques econòmiques no androcèntriques.
- Poder desenvolupar anàlisis de polítiques econòmiques des d'una perspectiva de gènere.

Objectius:

- Ampliar la visió econòmica integrant les activitats realitzades des de les llars com a part de l'economia.

- Adquirir coneixements que permeten analitzar els indicadors econòmics des d'una perspectiva de gènere.
- Desenvolupar les capacitats necessàries per poder comprendre les desigualtats econòmiques entre dones i homes des d'una perspectiva de gènere.
- Adquirir coneixements sobre les vinculacions que es poden donar entre el gènere i altres variables socials, com la classe o l'origen, per entendre les desigualtats econòmiques.

Pel que fa als continguts de les assignatures en economia, mostrem a continuació tres exemples de temàtiques tractades des d'una perspectiva de gènere que poden aparèixer a diverses matèries. Per a cadascun dels tres exemples, fem una breu explicació del contingut principal que podria tenir aquesta temàtica.

Exemple 1: mercat laboral i gènere

L'estudi del mercat laboral és una temàtica que apareix a diferents assignatures d'economia, a més de ser una qüestió cabdal en relació a l'actualitat econòmica. Introduir una perspectiva de gènere en l'anàlisi del mercat laboral suposa mostrar les desigualtats entre dones i homes que es donen en aquest sentit, però cal tenir en compte que no es poden entendre aquestes desigualtats sense considerar la relació entre el treball mercantil i el treball domèstic. La creixent participació de les dones en el mercat laboral des dels anys 70 del segle XX va traure a la llum els conflictes inherents a la desigual repartició del treball de cures. Assumir una feina remunerada alhora que seguir sent les principals responsables del treball de cures suposa haver de moure's en un anar i tornar continu entre els diferents espais. És així com es parla de la doble presència-absència de les dones (Izquierdo, 1998), que té a veure amb l'estar i el no estar al mercat laboral i a la llar.

Per tant, per incorporar una perspectiva de gènere en l'estudi del mercat laboral, és bàsic considerar el repartiment desigual del treball de cures. En una assignatura on es tracta la temàtica del mercat laboral és necessari parlar de divisió sexual del treball i de divisió d'esferes. En aquest sentit, en primer lloc, s'ha d'iniciar la temàtica amb una visió teòrica i històrica que mostre aquesta divisió. Poden ser útils les aportacions que es recullen a l'apartat 8 referent al pensament econòmic. A continuació, i en segon lloc, es poden mostrar algunes dades que evidencien com encara, lluny del que moltes persones –incloent-hi alumnat– puguem pensar, la divisió sexual del treball continua existint. Amb aquesta finalitat, es

poden utilitzar les dades procedents de les enquestes d'usos del temps, que mostren com tant a nivell català, com espanyol i europeu, les dones dediquen més temps al treball de cures que al treball mercantil i els homes més temps al treball mercantil que al de cures. També es poden mostrar les diferències a nivell europeu relacionades amb els diferents règims de benestar. D'altra banda, a partir d'aquestes enquestes també es poden extreure dades que evidencien com són les dones amb menors ingressos les que acaben tenint una major sobrecàrrega de treball derivada del treball de cures.

En tercer i últim lloc, una vegada presentat el repartiment desigual del treball de cures, la docència sobre mercat laboral des d'una perspectiva de gènere podria seguir mostrant com s'acaben manifestant aquestes desigualtats en el mercat laboral. Una d'aquestes desigualtats és la relacionada amb la participació. Les dones presenten menors taxes d'activitat, majors taxes d'atur, major parcialitat i majors interrupcions de la seua vida laboral. Dades de l'EPA de l'INE mostren aquesta menor participació laboral de les dones, que es deu principalment a la major assumpció de les dones del treball de cures, però també a discriminacions relacionades amb estereotips que estan vinculats a la divisió sexual del treball.

Una altra de les formes en que es manifesten les desigualtats laborals entre dones i homes és la que té a veure amb la segregació ocupacional tant vertical com horitzontal. La vertical és la que comunament es coneix com a «sostre de vidre», que fa referència a una mena de mur invisible a partir del qual les dones no poden ascendir. Entre els factors que més influencien en aquesta segregació es troben les responsabilitats familiars desigualment assumides així com aspectes relacionats amb estereotips i amb la cultura organitzacional. Respecte a la segregació horitzontal, les dones estan concentrades en sectors considerats tradicionalment femenins, com la neteja, les cures, l'educació o la sanitat. A més, les dones tenen una major precarietat laboral que els homes, sent la seua feina més insegura i inestable.

Per últim, l'aspecte sobre el que mediàticament més s'ha incidit en relació a les desigualtats de gènere en el mercat laboral és la bretxa salarial, que segons l'OCDE és la diferència existent entre els salaris dels homes i els de les dones expressada com un percentatge del salari masculí. Per a mesurar-la es pren com a base el salari mitjà d'homes i de dones per hora. Els factors explicatius d'aquesta bretxa es troben en la segregació vertical i horitzontal, en la parcialitat, en els complementos salarials i les hores extres i en les discriminacions salarials, segons les quals les dones cobrarien menys que els homes per realitzar la mateixa feina.

De nou, aquests factors tenen molt a veure amb les desigualtats en el repartiment del treball de cures i amb els estereotips relacionats amb aquest repartiment.

Les desigualtats entre dones i homes en l'àmbit laboral marquen altres desigualtats, com les de renda o les de l'accés a aquells drets i prestacions públiques associades al treball remunerat. El disseny dels drets socials es configura entorn la participació al mercat laboral, de manera que una menor o pitjor participació en aquest mercat comporta conseqüències, per exemple, en relació a la percepció de les pensions de jubilació.

Exemple 2: comptabilitat i valoració del treball de cures

Com hem mostrat a l'apartat 3, una de les crítiques feministes realitzades a la disciplina econòmica és la que té a veure amb mostrar el seu biaix androcèntric pel que fa a la no consideració del treball domèstic i de cures. Les economistes feministes defensen que el treball de cures és efectivament un treball. En aquest sentit, algunes economistes feministes han mostrat la necessitat de valorar monetàriament el treball de cures, com una forma de reconèixer el seu valor econòmic així com d'avançar cap a conceptes i indicadors de producció i de renda nacional que incorporen aquest treball. A més, amb aquesta valoració es tractaria que les polítiques econòmiques que prenen com a base aquests indicadors tinguin en compte el treball de cures.

Els comptes nacionals ofereixen una representació quantificada de l'economia d'un país o regió en un temps determinat. El PIB és un dels agregats més utilitzats per representar l'activitat econòmica i es pren com a mesura de creixement i de benestar. No obstant això, aquest indicador es limita als béns i serveis intercanviats al mercat. A un gran nombre d'assignatures d'economia apareix la temàtica dels comptes nacionals i del PIB, per la qual cosa és important assenyalar el biaix androcèntric de la construcció d'aquest indicador. Per solucionar aquest aspecte i reconèixer la contribució econòmica del treball domèstic i de cures, caldria incloure a la comptabilitat nacional el valor monetari de la producció domèstica. En aquest sentit les economistes feministes proposen complementar el sistema de comptes nacionals amb un compte satèl·lit que quantifiqui aquesta producció. Aquests comptes consisteixen en realitzar una estimació del valor econòmic dels béns i serveis produïts a les llars de forma no remunerada. Així, segons el compte satèl·lit de la producció domèstica de Catalunya de l'any 2001, el valor del treball domèstic –valorat en condicions equivalents a les de mercat– suposava un 40% del PIB. Malgrat la seua utilitat, aquests comptes presenten limi-

tacions i debats metodològics i teòrics que segueixen oberts, entre els quals es troben els següents:

- La delimitació entre el que es consideren activitats econòmiques i no econòmiques: el criteri utilitzat és el de tercera persona, proposat per Margarit Reid (1934), que estableix que la producció domèstica inclou únicament les activitats no remunerades realitzades per i per a membres de la llar que puguen ser substituïdes per productes o serveis mercantils. Així, perquè una activitat siga productiva, ha de poder ser delegada a una altra persona. Autores com Carrasco i Serrano (2005) qüestionen aquest criteri pel fet que aquest deixaria fora activitats que sí que formen part del treball domèstic però que no tenen un substitut al mercat, com són aquelles relacionades amb les cures emocionals i que són fonamentals per a l'atenció de les persones.
- La mesura del treball domèstic. Si bé les enquestes d'usos del temps són útils per analitzar la divisió sexual del treball i el desigual repartiment del treball de cures, aquest queda infravalorat a través d'aquesta eina, d'una banda per la simultaneïtat de tasques molt present en aquest treball i que no queda prou ben recollida a través d'aquestes enquestes, i d'altra banda perquè hi ha activitats de cures que són difícilment traduïbles en unitats de temps.
- Els mètodes per a calcular el valor del treball domèstic. Aquests poden ser bàsicament de dos tipus. En primer lloc, la perspectiva del treball o dels *inputs*, segons el qual se li atorga un valor al treball mesurat en termes de temps, en base al valor que té en el mercat l'*input* treball. Per calcular el valor de mercat es pot tenir en compte el salari en el mercat de les activitats realitzades a la llar o bé el cost d'oportunitat, és a dir, que el valor del salari que haguera obtingut qui realitza el treball domèstic si aquest temps l'haguera dedicat al treball mercantil. La perspectiva de l'*output* té a veure amb la valoració a preu de mercat a la producció obtinguda a la llar. Aquests mètodes presenten problemes metodològics a més que poden comportar, de nou, un infrareconeixement del treball de cures (Carrasco i Serrano, 2005).
- La conveniència de mesurar monetàriament la producció domèstica. La monetarització de la producció domèstica suposa valorar aquesta producció en base a paràmetres mercantils. Segons autores com Vandelac, una perspectiva feminista no hauria de prendre com a referència l'esfera mer-

cantil per tal d'atorgar un valor a la producció domèstica, doncs d'aquesta manera es reforça la concepció que allò que té valor econòmic és allò mercantil, enfortint les concepcions androcèntriques de l'economia.

Exemple 3: crisi i polítiques econòmiques

La crisi econòmica que va esclatar al 2007 ha ocupat un lloc molt rellevant en els debats econòmics actuals i ha estat present en diferents assignatures d'economia. Adoptar una perspectiva de gènere en la seua anàlisi i comprensió és bàsic per corregir el biaix androcèntric de l'economia tradicional. Diverses autores han assenyalat les conseqüències de les mesures d'austeritat preses com a resposta a la crisi en l'increment de la feina realitzada a les llars principalment per dones, en haver de substituir els serveis que abans ofería l'Estat (Ezquerria, 2012; Gálvez, 2013; Pérez Orozco, 2010; Casanueva i Martínez, 2010). En el cas de l'Estat espanyol, se'n poden trobar alguns exemples, com la suspensió de la contribució estatal per al Pla Educa 3 de llars d'infants públiques; la disminució de les prestacions de la Llei 39/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència, o les retallades en sanitat.

A les retallades, se li afegeix que uns menors ingressos a la llar comporten haver de substituir béns i serveis anteriorment adquirits en el mercat, la qual cosa acaba provocant un augment i una intensificació del treball de cures. Per exemple: menjar menys fora de casa, que nenes i nens mengen a casa i no al menjador escolar, deixar de dur els infants a les escoles bressol, cuidar les àvies i els avis a casa o deixar de contractar cuidadores, etc.

Per tant, les mesures econòmiques aplicades en aquest context de crisi han tingut efectes desiguals per a dones i homes basats en el desigual repartiment del treball de cures. No obstant això, cal tenir en compte que els responsables de decidir aquestes mesures ja comptaven amb el fet que a les llars, i principalment les dones, assumirien les cures que deixaven de ser proveïdes per l'Estat. S'ha fet ús de l'assumpció feminitzada i privatitzada de les cures, així com de la seua gratuïtat i menyspreu. La sobrecàrrega de treball resultant per a les dones no es pot entendre com una mera conseqüència de les retallades sinó com a part intrínseca de les mesures preses. La mateixa perspectiva es pot emprar per analitzar altres crisis i mesures d'ajustament, com és el cas de les crisis del deute extern a Amèrica Llatina a la dècada dels 80 i la posterior aplicació dels Programes d'Ajustament Estructural (PAE).

D'altra banda, les polítiques fiscals restrictives dictaminades en el marc de la Unió Europea per respondre al pacte d'estabilitat i creixement en un context de crisi econòmica com el que hem viscut, suposen haver de realitzar retallades com les que hem mostrat que se sostenen sobre el treball gratuït realitzat a les llars. Per tant, a l'hora d'explicar en la docència aspectes com la política fiscal, és necessari considerar, de nou, la relació entre l'esfera mercantil i l'esfera domèstica.

Per últim, quan parlem de crisi també és important considerar altres crisis i no només la financera. En aquest sentit des de l'economia ecològica s'ha assenyalat i analitzat la crisi ecològica i des de l'economia feminista s'ha visibilitat l'anomenada crisi de les cures. A les societats occidentals s'han donat una sèrie de transformacions que han fet emergir les tensions derivades del desigual repartiment del treball de cures, en deixar de funcionar la forma tradicional en que aquestes tensions es resolien. Entre aquests fenòmens cal destacar, d'una banda, com la incorporació de les dones de classe mitjana al mercat laboral no s'ha traduït en un canvi equivalent en el repartiment de responsabilitats de cura amb els homes, els estats i les empreses. D'altra banda, s'han donat canvis demogràfics, especialment l'envelliment de la població, que han fet incrementar les necessitats de cures (Orozco, 2010). Una de les estratègies que han fet servir les famílies de classes mitjana i alta per donar resposta a aquesta crisi, és la relativa a contractar treballadores de la llar, sent aquest un sector precaritzat i en gran part ocupat per dones immigrades procedents de països del sud. És bàsic, en aquest sentit, adoptar una perspectiva interseccional que permeti mostrar l'ús que es fa de la gratuïtat i precarització del treball de cures, utilitzant múltiples desigualtats a nivell global.

OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN CIÈNCIA POLÍTICA

En relació a la ciència política, s'ha agafat com a exemple l'assignatura *The Politics of Gender Equality*, del Grau de Ciències Polítiques i de l'Administració de la UPF, impartida per la professora Tània Verge al curs 2017-2018.

Aquesta assignatura examina críticament el funcionament del gènere en la política. El seu objectiu és identificar la «política» de les polítiques públiques i, més concretament, mostrar la política de gènere de les polítiques públiques. L'assignatura aplica el concepte de gènere com una categoria social analítica per discutir com i per què la política i les polítiques sovint tenen un impacte diferent sobre dones, homes i altres grups socials, i debatre sobre com l'acció pública pot contribuir a promoure la igualtat de gènere. L'assignatura aborda les següents

preguntes: com pot l'acció pública reforçar o combatre la desigualtat de gènere? Com interseccionen les desigualtats de gènere amb altres eixos de desigualtat com la classe social, l'orientació sexual o l'origen ètnic? Quines implicacions té l'exclusió de les dones en la formulació de polítiques? Quan i per què els governs promouen la igualtat?

Les *competències* específiques són:

- Saber analitzar críticament la desigualtat de gènere i la seua intersecció amb altres eixos de desigualtat.
- Poder integrar el gènere en les polítiques públiques.
- Conèixer l'estructura i el funcionament de les institucions polítiques.
- Conèixer les bases de les polítiques d'igualtat, les seues institucions i els actors.

Per a assignatures de ciència política que no estiguen centrades en aspectes relacionats amb el gènere, es podrien tenir en compte els objectius i les competències següents per incorporar una perspectiva de gènere:

Competències a incloure als plans docents:

- Saber identificar els impactes desiguals que tenen les polítiques en diferents àmbits.
- Poder comprendre aquestes desigualtats relacionant-les amb qüestions de gènere i amb altres eixos de desigualtat.
- Saber com integrar el gènere en les polítiques públiques i en la política.
- Conèixer i poder treballar amb estadístiques sobre ciència política no androcèntriques.

Objectius:

- Adquirir coneixements que permeten analitzar les polítiques des d'una perspectiva de gènere.
- Desenvolupar les capacitats necessàries per poder comprendre les desigualtats entre dones i homes des en l'àmbit de la ciència política d'una perspectiva de gènere.

- Adquirir coneixements sobre les vinculacions que es poden donar entre el gènere i altres variables socials, com la classe o l'origen, per entendre les desigualtats en l'àmbit de la ciència política.
- Adquirir coneixements sobre com incorporar la perspectiva de gènere en les polítiques.

Pel que fa als continguts de les assignatures en ciència política, a continuació es mostren tres exemples de temàtiques que poden aparèixer a diverses matèries de la disciplina tractades des d'una perspectiva de gènere.

Exemple 1: la representació política

En diverses assignatures de ciència política es tracta sobre la representació política. Les investigacions feministes han fet contribucions molt importants en relació a la representació i la participació política. D'una banda, han posat de manifest la infrarepresentació de les dones a la pràctica totalitat de les institucions parlamentàries. D'altra banda, també han assenyalat la necessitat de revertir aquesta situació i avançar cap a una major participació de les dones, especialment en l'àmbit parlamentari. A més, també han aportat explicacions relatives a les desigualtats entre dones i homes en la representació política. A continuació mostrem alguns elements i exemples relatius a aquests aspectes que considerem fonamentals a ser integrats en la docència en ciència política.

Pel que fa a la infrarepresentació de les dones a les institucions parlamentàries, d'acord amb les últimes dades d'octubre de 2017 de l'organització *Inter-Parliamentary Union*, són excepcionals els països on el percentatge de dones als parlaments arriba al 50%. En el cas espanyol, aquest percentatge se situa en el 39%. A Europa, només a Finlàndia, a Suècia i a Noruega els percentatges superen el 40%. Si mirem a l'altre costat de l'Atlàntic, als Estats Units la participació de les dones al parlament és del 19,3%, i només a Bolívia, Cuba, Nicaragua i Mèxic se supera el 40%. A més, cal destacar que hi ha un bon nombre de països on la participació de les dones als parlaments no arriba al 10%, entre els quals es troba Japó, amb un 9,3%. L'adopció de mesures com els sistemes de quotes han contribuït a avançar cap a una major paritat, tot i que aquesta encara quede lluny d'assolir-se a gran part dels parlaments. Aquesta mesura consisteix a establir un nombre de dones mínim a les llistes electorals dels partits polítics o de les cambres legislatives. Les justificacions que han portat a adoptar sistemes de quotes són: que la major incorporació de dones als parlaments afavoreix trencar amb els estereotips existents i tenir referents de que les dones són igualment adients per assumir tasques representatives; que una participació equilibrada de dones i homes en

la representació parlamentària és una mostra de justícia; que s'afavoreix que les dones treballen en pro dels seus propis interessos i de la igualtat; i que es poden generar noves formes de fer política (Phillips, 1995). L'evidència empírica ha mostrat que, efectivament, quan la participació de les dones als parlaments arriba almenys al 30%, es produeixen canvis substancials a les institucions com ara en l'estil de fer política o en l'agenda política, introduint temes més relacionats amb els interessos de les dones com les cures, la salut, l'avortament o la igualtat (Dalherup, 2006).

D'altra banda també s'han fet estudis que mostren com influeixen els sistemes electorals en la representació parlamentària de les dones. Així, les fórmules proporcionals acaben resultant en una major participació de les dones en el cas dels sistemes majoritaris. Alhora mostren que les llistes tancades també van acompanyades d'una major participació de les dones, davant de les llistes obertes. En aquestes llistes tancades és important considerar tant el nombre de dones que la formen en base als sistemes de quotes, com el lloc que aquestes hi ocupen (Norris, 2006; Krook, 2009; Verge, 2008; Diz y Lois, 2012).

Exemple 2: el comportament polític

Per introduir una perspectiva de gènere en la docència en ciència política, és fonamental entendre les diferències i les desigualtats en el comportament polític de dones i homes així com els seus factors explicatius. Les principals explicacions que s'ofereixen per explicar aquestes diferències tenen a veure amb els factors d'oferta i amb els factors de demanda (Norris, 2007). En primer lloc, els factors d'oferta són aquells elements relacionats amb les actituds i les motivacions que marquen la predisposició dels individus a participar en política, així com els recursos que faciliten poder adquirir les habilitats i la informació necessàries per fer-ho. En relació a les actituds i als valors, és fonamental en aquest sentit tenir en compte el concepte de socialització política, que acabarà marcant el comportament polític. Aquesta socialització té a veure amb la intervenció d'agents com la família, l'escola, l'església, els grups d'amics o els mitjans de comunicació que transmeten actituds i valors als individus, que acaben assimilant rols socials entre els quals cal destacar els rols de gènere. És necessari situar, per tant, les diferències en el comportament polític de dones i homes en qüestions relacionades amb la construcció del gènere, de manera que l'alumnat en ciència política no caiga en els discursos essencialitzadors d'aquestes diferències. Així, la socialització de les dones les fa assumir rols polítics més passius que en el cas dels homes, i

s'acaben creant diferències en les creences i les actituds polítiques d'unes i altres (Verge, 2014). Les dones, com a resultat, adopten un menor interès per la política, són menys eficaces a nivell polític i s'autoperceben com a menys qualificades per assumir càrrecs de representació política (Burns, Schlozman i Verba, 2001; Fox i Lawless, 2011). Alhora, el fet de que les personalitats polítiques siguin majoritàriament homes, fa que hi haja una manca de models de referència femenins, la qual cosa acaba alimentant aquesta autopercepció de les dones com a menys aptes per a la política. Així, estudis recents han mostrar que un augment de les dones a les institucions contribueix a trencar la tradicional associació entre masculinitat i esfera política (Verge i Tormos, 2012).

Un altre factor d'oferta és el relatiu a les responsabilitats de cures desigualment assumides per les dones, que limiten la seua participació política. Les dones disposen de menys temps per a aquesta participació, de forma que això acaba influint en el seu interès per la política. També cal relacionar la participació amb qüestions que tenen a veure amb el dèficit de recursos. Així, les dones, les persones grans, les persones joves, les persones amb menys recursos econòmics o amb menor nivells d'estudis, presenten un dèficit de recursos per a la participació política, ja siga pel fet de disposar de menys habilitats o de menys temps. No es tracta, de nou, de qüestions relatives a característiques intrínseques d'aquests grups ni a una manca de voluntat de participar, sinó a la desigual distribució dels recursos. En aquest sentit és necessari adoptar enfocaments interseccionals que consideren els diferents eixos de desigualtat en la participació política. Dins de les dones, seran aquelles amb menor nivell d'estudis o amb menors recursos econòmics les que presentaran un major dèficit per a aquesta participació.

En segon lloc, respecte els factors de demanda, tenim el paper de les organitzacions i de les xarxes informals per motivar la participació dels individus en la vida pública, així com el conjunt de pràctiques inherents a les organitzacions polítiques que les fan més o menys atractives per a la participació. A les dones se les motiva menys per participar en política que als homes i, a més, les pràctiques organitzatives sovint contribueixen a la seua exclusió. Aspectes com els horaris de les reunions, la major valoració de les actituds associades a allò masculí o les xarxes informals de confiança masculines, acaben discriminant a les dones.

Per últim, cal assenyalar que, a l'hora d'analitzar la participació política o el capital social, és important no caure en biaixos androcèntrics que infravaloren els espais i les experiències on predominen les dones. Així, la gran majoria dels estudis sobre capital social se centren en les activitats típicament assignades als homes, com la participació a organitzacions de tipus econòmic o esportiu. S'han menys-

tingut, en aquest sentit, les xarxes formals i informals relacionades amb les cures o les qüestions de caràcter comunitari on predominen les dones. Les diferències en la implicació política de dones i homes són pràcticament inexistentes a nivell local, on la mobilització adopta un caràcter més comunitari i de proximitat i les demandes estan més vinculades a qüestions quotidianes (Morales, 1999).

Exemple 3: polítiques públiques

En la docència en ciència política és imprescindible que l'alumnat adquirisca coneixements que li permeten ser capaç d'identificar el biaix androcèntric de les polítiques públiques, d'analitzar-les des d'una perspectiva de gènere i d'elaborar polítiques d'igualtat de gènere. És necessari tenir en compte alguns conceptes clau com els que es detallen a continuació (López, Peterson i Platero, 2014):

- *Enfocament o perspectiva de gènere*: introduir un enfocament de gènere a les polítiques públiques requereix considerar els diferents espais, treballs, experiències, necessitats i demandes de dones i homes. Cal tenir en compte que aquestes diferències tenen la seua arrel en la construcció del gènere, i no en qüestions biològiques ni immutables. Aquest enfocament de gènere dóna resposta a les polítiques cegues al gènere, que es presenten com a neutrals però que poden estar centrades en l'espai públic, tenint un biaix androcèntric, així com impactar de forma desigual en done i homes. Aquestes polítiques no reconeixen les desigualtats de gènere, les reproduïxen i exclouen a les dones dels seus beneficis. Introduir una perspectiva de gènere en les polítiques públiques es tradueix en l'elaboració de polítiques conscients al gènere.
- *Polítiques d'igualtat de gènere*: són aquelles que tenen com a finalitat avançar cap a una major igualtat de gènere. Podem trobar polítiques específiques de gènere, que donen resposta a les necessitats de les dones i posen a la seua disposició recursos dels quals es puguen afavorir. També estan les polítiques redistributives de gènere, que intenten canviar les relacions de gènere existents mitjançant la redistribució dels recursos, responsabilitats i el poder entre dones i homes.

Alguns exemples de polítiques d'igualtat són aquelles dirigides contra la violència de gènere, per afavorir la conciliació entre els diferents temps i treballs, per acabar amb la discriminació a l'àmbit laboral o per incidir en la infrarepresentació de les dones a nivell parlamentari.

- *Transversalitat o ‘mainstreaming’ de gènere*: consisteix en introduir la perspectiva de gènere en cadascuna de les intervencions dels poders públics, per part de tots els actors involucrats i en totes els seues etapes, des del seu disseny, execució i avaluació. En relació a l’avaluació amb perspectiva de gènere, cal tenir en compte els Informes d’impacte de gènere que tota llei a l’Estat espanyol ha d’incorporar, la qual cosa està regulada per la *Ley 30/2003, sobre medidas para incorporar la valoración del impacto de género en las disposiciones normativas que elabore el Gobierno*. No obstant això, val a dir que aquests informes no són vinculants. L’estratègia dual consisteix en la combinació de polítiques específiques d’igualtat juntament amb la implementació de la transversalitat de gènere.

Una estratègia bàsica de les polítiques d’igualtat són les anomenades *accions positives*. Es tracta de mesures de caràcter temporal que tenen com a finalitat reparar la discriminació històrica de les dones com a col·lectiu. Les polítiques dirigides a la igualtat d’oportunitats tenen a veure amb la capacitat legal, social i política de dones i homes per gestionar i adquirir tot tipus de recursos en condicions d’igualtat. No obstant això, la igualtat a nivell de capacitat pot no ser suficient per aconseguir una igualtat substancial. Així, cal distingir entre igualtat d’oportunitats i igualtat de resultats, que té a veure amb que dones i homes gaudisquen en condicions iguals dels béns i recursos valorats per la societat. Les discriminacions i desigualtats de gènere es troben a la base del fet que una igualtat d’oportunitats no garanteix una igualtat de resultats. Com a resposta, les mesures d’acció positiva estan orientades a trencar amb els obstacles que impedeixen aquesta igualtat de resultats. Es tracta de forma diferent a col·lectius que són desiguals per tal que la igualtat siga efectiva. Aquestes mesures generen debat social, ja que poden ser vistes com a discriminatòries per als homes, per exemple. A la hora d’explicar-les en la docència, és fonamental encabir-les en les desigualtats entre dones i homes, i destacar-ne el caràcter de correcció d’aquestes desigualtats. En aquest sentit, cal sortir dels debats poc rigorosos i aportar elements que porten a una correcta comprensió d’aquest tipus de mesures.

OBJECTIUS I CONTINGUTS DOCENTS EN SOCIOLOGIA

En relació als objectius docents, l'exemple ací mostrat correspon a l'assignatura de Sociologia de la família i el cicle vital, del grau de Sociologia de la Universitat de Barcelona, que entre els seus objectius d'aprenentatge contempla els següents:

- Adquirir un coneixement de la realitat familiar i dels diversos enfocaments existents des d'una perspectiva de gènere.
- Saber comprendre el lloc que ocupa «la família» —les famílies— a la societat, i el context en el qual s'ha d'emmarcar per valorar la importància del seu estudi i recerca des de la sociologia.
- Analitzar les principals nocions teòriques i debats de la sociologia de la família, així com la dimensió aplicada i empírica dels processos familiars actuals i de les polítiques públiques desenvolupades.

Les *competències* que incorpora són:

- Reconeixement de la diversitat.
- Compromís ètic. Capacitat crítica i autocrítica, capacitat de mostrar actituds coherents amb les concepcions ètiques i deontològiques.

Per a assignatures de sociologia que no estiguen centrades en aspectes relacionats amb el gènere, es podrien tenir en compte els següents objectius i competències per incorporar-ne la perspectiva:

Competències a incloure als plans docents:

- Poder comprendre les desigualtats relacionant-les amb qüestions de gènere i amb altres eixos de desigualtat.
- Saber com integrar el gènere en l'anàlisi dels problemes socials.
- Conèixer i poder treballar amb estadístiques no androcèntriques.

Objectius:

- Adquirir coneixements que permeten analitzar les polítiques des d'una perspectiva de gènere.
- Desenvolupar les capacitats necessàries per poder comprendre les desigualtats entre dones i homes en l'àmbit de la sociologia d'una perspectiva de gènere.

- Saber analitzar les desigualtats de gènere, les seues causes i els indicadors per a la seua mesura.

Pel que fa als continguts docents en sociologia els exemples exposats formen part de l'assignatura impartida per la catedràtica Elisabet Almeda, docent i coordinadora de l'assignatura, i la Dra. Anna Mª Morero, docent.

La família, en tant que forma primària d'organització social ha estat objecte de gran interès per l'acadèmia i la política. Al llarg de la història, la família –la seua estructura, la seua organització i el seu funcionament– ha estat tema d'estudi rellevant per a les ciències socials. En les últimes dècades, l'interès i debat han crescut amb els qüestionaments feministes sobre la desigualtat social, la subordinació de les dones i la invisibilitat del treball domèstic que realitzen. Són diverses les nocions esgrimides sobre la família, que d'una banda ha estat concebuda com una institució especialitzada en transmetre als seus membres el sistema de valors vigent en la societat, però també com un grup conformat per una parella i la seua descendència que funciona com a lloc d'intercanvi de béns i serveis, d'intercanvis afectius i sexuals, així com un espai d'exercici del poder. La seua representació social inclou relacions jeràrquiques entre sexes i generacions, amb una clara divisió del treball i dels àmbits d'activitat. Per a les dones, això s'ha traduït en subordinació, mentre que per als homes ha suposat un esquema de relacions personals basades en la solidaritat familiar (Almeda, 2015).

Un dels altres trets fonamentals de la família rau en la seua diversitat, de fet, en l'actualitat s'utilitza el terme famílies per reflectir la gran diversitat de formes familiars que hi ha a les diferents societats, atès que en la majoria dels països s'han produït canvis generalitzats en les formes de convivència familiar. La modernització econòmica, els canvis en l'organització social o les migracions a gran escala han debilitat les formes tradicionals de família i els sistemes de parentiu.

Per tots aquests motius, les famílies constitueixen un bon exemple a partir del que treballar la introducció de la perspectiva de gènere a la sociologia. Els exemples proposats, concretament, aniran dirigits a treballar la diversitat familiar, en el marc del qual s'estudien diverses formes familiars diferents a l'heterosexual biparental. El primer exemple tindrà com a objectiu treballar les monoparentalitats. El segon, les famílies creades a partir de les tècniques de reproducció humana assistida (en endavant TRHA) i, per últim, el cas de la gestació subrogada, que servirà també per treballar de forma explícita la interseccionalitat.

Exemple 1: estudi de la monoparentalitat des d'una perspectiva de gènere

La dimensió de gènere és la clau per entendre el conjunt de les monoparentalitats i analitzar les discriminacions que pateixen aquestes famílies, especialment, aquelles que estan encapçalades per dones. No obstant això, la perspectiva de gènere ens ofereix un gran poder explicatiu per a comprendre la realitat i les discriminacions que pateixen aquestes famílies, però també els reptes que suposen al patriarcat, els règims de benestar i la societat de consum (Almeda i Di Nella, 2011). Independentment de la diversitat que comprenen els grups monoparentals en ells mateixos, aquesta forma familiar planteja tres reptes que són tres elements bàsics de la monoparentalitat, i que clarament les diferencien d'altres modalitats com la biparental i que, fins i tot, són estructuralment independents d'altres variables com són la classe social, el grup ètnic o el sexe de la persona que encapçala la família.

D'acord amb Almeda i Di Nella (2011), en primer lloc, els grups monoparentals transgredeixen les normes familiars, ja que trenquen amb el model patriarcal tradicional i, especialment, aquells que estan encapçalats per dones. Desafien la família nuclear burgesa, basada en la divisió sexual del treball. Les famílies monoparentals suposen també una reorganització dels rols tradicionals i qüestionen el model d'un únic sustentador econòmic, principalment, un home, una persona cuidadora, bàsicament una dona, ja que a la monoparentalitat hi ha un sol progenitor que s'encarrega de totes dues funcions.

En segon lloc, les famílies monoparentals desafien també els règims de benestar i les polítiques públiques, ja que aquestes estan pensades, majoritàriament, per a les famílies basades en el model biparental heterosexual. En realitat, el que es posa de manifest són situacions que ja existien en la biparentalitat, però que en la monoparentalitat es fan encara més evidents. De fet, el punt de partida des del que es desenvolupen les polítiques públiques tenen com a referència el model familiar biparental. Les famílies monoparentals suposen un repte a les polítiques socials perquè qüestionen aquesta concepció, així com l'organització de la provisió pública de benestar social. Les polítiques de benestar s'han creat pràcticament només en les persones que participen del mercat laboral, reproduint així les relacions de subordinació de l'esfera familiar.

En tercer lloc, la monoparentalitat també presenta un repte a la forma de producció capitalista. Al capdavant de les llars monoparentals hi ha majoritàriament dones, i moltes d'aquestes estan en situació de risc de pobresa, això fa que consumisquen menys i facen menys despesa en el mercat. Però no només això, sinó

que fruit de la seua situació creen veritables alternatives al consum tradicional, ja que obligades per la baixa renda, creen noves estratègies de despesa que són diferents a les dominants. En aquest sentit, les famílies monoparentals suposen un repte a un sistema socioeconòmic que, en realitat, no les reconeix en les seues particularitats, problemàtiques i demandes, i les obliga a redefinir la seua relació amb el consum (Almeda i Di Nella, 2011).

Aquesta anàlisi de la monoparentalitat és fruit també de la perspectiva interseccional, donat que posa en relació un fenomen objecte d'estudi (les llars liderades per una dona amb filles i fills a càrrec) amb altres factors que estructuren la societat com són la classe social, però també l'estructura de la societat basada en el consum capitalista i l'atenció que reben per part de les polítiques públiques, que no donen resposta adequada a aquesta realitat familiar, ja que parteixen d'un model d'atenció biparental en què la llar se sustenta principalment pel treball productiu i de cures realitzat per dues persones diferents.

Exemple 2: tècniques de reproducció humana assistida des d'una perspectiva de gènere

La importància de la maternitat, la paternitat i la descendència biològica, així com l'estigma social associat amb la infertilitat en alguns contextos socials, unit a la capacitat de les societats de consum de poder assolir gairebé qualsevol cosa si es posseeixen els recursos econòmics suficients, són en gran part responsables de l'escalada de les tecnologies reproductives i de la indústria de la fertilitat (SAMA, 2010). No obstant això, no tota la població té accés a aquests mètodes per igual. El concepte reproducció estratificada (Colen, 1995) serveix precisament per explicar l'organització jeràrquica de la salut reproductiva, la fecunditat, les experiències de naixement i la criança. D'acord amb aquesta, es dona suport i es recompensa la maternitat d'algunes dones, mentre es menysprea o es proscriu la d'altres (Rapp, 2001).

La reproducció estratificada postula que certes categories de persones en una societat són estimulades o coaccionades per reproduir-se i ser mares i pares, però d'altres no. Aquesta teoria suggereix que el control de les capacitats reproductives de cada persona està distribuïda de manera desigual en la societat. Està estratificada basant-se en eixos com el gènere, la preferència sexual, la raça, l'ètnia i qüestions econòmiques. Les persones expertes en l'àmbit apunten a les polítiques socials, les ideologies i les pràctiques empresarials privades com evidència d'aquesta estratificació (Reid, Dirks i Aseltine, 2010).

Una de les estratificacions més rellevants té a veure amb l'accés a aquests recursos, que continua estant habitualment restringit a aquelles persones que compleixen amb la heteronormativitat. De fet, en alguns països, fins i tot en els casos en què el marc jurídic i reglamentari és feble en aspectes com la seguretat dels procediments de les TRHA, els governs han trobat la manera d'establir lleis que hi prohibisquen l'accés a les persones gais, lesbianes, transsexuals i solteres. Aquesta mesura vulnera l'esperit de les normes de drets humans que la majoria dels països s'han compromès a mantenir (Spar, 2006, p. 33).

Però la vulneració de l'esmentat dret s'agreuja quan ens referim als països del sud global. D'acord amb l'OMS (2010), la infertilitat afectava al 2010 a 48,5 milions de parelles heterosexuales en edat reproductiva a tot el món. A més, s'estima que entre 1990 i 2010 pràcticament no s'han donat canvis en aquestes taxes. No obstant això, l'OMS estima que la infertilitat és significativament més freqüent en el sud global que al nord global (Mascarenhas, Flaxman, Boerma, Vanderpoel & Stevens, 2012). D'acord amb Marcia Inhorn i Daphna Birenbaum-Carmeli (2008), contràriament al que pot semblar, la major prevalença d'infertilitat es dona entre les comunitats de l'Àfrica subsahariana, zona denominada com el «cinturó d'infertilitat». Els estudis demogràfics de l'OMS de 2004 van mostrar que a l'Àfrica subsahariana, més del 30% de les dones de 25 a 49 anys pateixen infertilitat secundària.

Tot i que en els països del sud global, hi ha un taxa més elevada d'infertilitat i més estigma en relació a ella, és en aquests països on la població comparativament té menys accés als tractaments reproductius, ja que l'accés a les TRHA és altament estratificat. A més, la infertilitat té també un clara lectura de gènere. Tot i que en el cas de les parelles heterosexuales amb problemes per concebre en el 50% dels casos la infertilitat és masculina, l'estigma social recau desproporcionadament sobre les dones.

Exemple 3: el cas de la gestació subrogada

En la majoria de les societats, la desigualtat de gènere és un fet àmpliament documentat, així com la interacció d'aquesta amb altres desigualtats socials. Aquest entramat de desigualtats socials que inclou la classe, l'ètnia, el gènere, la diversitat funcional i la sexualitat, produeix formes complexes de discriminació que obliguen a l'ús d'esquemes d'anàlisi multidimensionals, com ara l'enfocament d'anàlisi interseccional. Els estudis que incorporen la perspectiva de la interseccionalitat aborden les formes en què els diferents tipus de categories socials es

combinen en casos concrets, tractant de comprendre com operen les relacions de poder per produir desigualtat i discriminació. En l'àmbit dels estudis de la família, la noció d'interseccionalitat és fonamental per a l'estudi i la comprensió de les «noves» realitats familiars, identificant d'aquesta manera posicions socials que són resultat de la intervenció dels diversos eixos d'opressió que s'entrecruen (Erviti, 2014).

Si prenem com a exemple el cas de la gestació subrogada, veurem que és un cas paradigmàtic per a l'aplicació de la interseccionalitat en l'àmbit de les denominades noves famílies (Golombok, 2015). Aquesta via per a formar família posa de manifest que les tècniques de reproducció humana assistida són alguna cosa més que una simple tecnologia, perquè estan profundament arrelades a les estructures socials existents i a les relacions de poder, i és en aquest context social que el seu desenvolupament, la seua pràctica i la seua propagació tenen lloc. L'accés a la gestació subrogada és estratificat (Collen, 1995), ja que no tothom té les mateixes oportunitats d'accedir-hi. L'estratificació no és només present en l'accés a la pràctica sinó que també ho és en el repartiment dels rols dels actors involucrats, en aquest cas les dones gestants i les mares i pares d'intenció, és a dir, aquelles persones que contracten els serveis d'una dona gestant per aconseguir la maternitat i paternitat. En alguns casos, les relacions de poder i desigualtat poden ser inherents a la pràctica, donat que en molts casos les mares i pares d'intenció provenen del nord global i les dones gestants del sud global (Mohanty, 2003).

AVALUACIÓ

Per a l'avaluació en ciències socials és important tenir en compte tant les activitats a avaluar com els criteris i el mètode d'avaluació. En aquest sentit, pel que fa a les activitats que cal avaluar, aquelles destinades a generar un debat i una visió crítica en l'alumnat poden contribuir de forma més efectiva a corregir el biaix androcèntric de les ciències socials. Cal, d'acord amb això, que l'alumnat pugui qüestionar els postulats, les teories i els models tradicionals així com els interessos subjacents pel que fa al gènere. Es tracta de desmuntar la falsa objectivitat del saber científic assenyalat i teoritzat també des de l'epistemologia feminista per autores com Donna Haraway (1995) o Sandra Harding (1996). Es tracta que l'alumnat siga capaç d'identificar aquests interessos en relació a aspectes relacionats amb la sociologia, l'actualitat econòmica i la ciència política. Possibles activitats avaluable podrien ser la lectura d'articles acadèmics acompanyats de debats a classe o debat amb notícies d'actualitat.

En relació als criteris d'avaluació, els coneixements adquirits sobre gènere a l'assignatura han d'estar oportunament valorats, sense que puguin estar considerats com a aspectes complementaris o opcionals. Així, per exemple, un criteri d'avaluació pot consistir en valorar que l'alumnat no haja reproduït un biaix androcèntric i que sàpiga aplicar el gènere de manera analítica.

Des del punt de vista del mètode d'avaluació, és important tenir clar que fins i tot els mètodes considerats com a objectius, com seria el cas dels exàmens tipus test o multi-resposta, poden tenir un impacte diferent en els resultats obtinguts per xiques i xics. Existeix una àmplia bibliografia (Bolger i Kellaghan, 1990; Rosser, 1989 entre d'altres) que mostra com es donen importants biaixos en aquest mètode. Concretament, les investigadores han arribat a la conclusió que aquest tipus d'exàmens subestimen els coneixements i les capacitats de les dones. Les investigacions comparen l'acompliment de dones i homes respecte d'un mateix tema, però avaluen primer a través d'exàmens d'opció múltiple i després amb preguntes obertes per escrit. Van trobar que l'opció múltiple qualifica les dones per sota del seu acompliment real en la matèria avaluada (Aboites, s/d).

Són diverses les explicacions que s'ofereixen per explicar aquest fet i totes es relacionen amb la qüestió de gènere. La socialització i l'educació de les dones sovint ha estat més orientada a ser obedients i passives, per això, si no estan segures de quina és la resposta correcta, tendeixen a abstenir-se. En canvi, els homes estan més sovint socialitzats en la pròpia seguretat, acostumen a arriscar i contesten més sovint a l'atzar. D'altra banda, a les dones se les educa de manera que poden no desenvolupar-se bé si estan pressionades pel temps, i aquestes proves acostumen a desenvolupar-se amb un període de temps concret i més aviat breu.

Per últim, les investigacions també mostren com els homes són educats per percebre la realitat de manera racionalitzada, composta de peces, lineal i fixa, i això afavoreix el seu acompliment en aquests tipus d'exàmens. A les noies per contra, habitualment se les educa per percebre la realitat com un flux dinàmic i complex. Una aproximació complexa que no es porta bé amb preguntes com els exàmens tipus test on de manera rígida ja s'inclou una definició del problema i un número determinat de respostes úniques possibles. Per tant, els exàmens tipus test no avaluen només el nivell acadèmic, sinó també el gènere de les persones (Aboites, s/d).

MODALITATS ORGANITZATIVES

Respecte a les modalitats organitzatives de les dinàmiques docents és important tenir en compte que de forma general que la que proposem pot ser aplicada a les tres disciplines: la sociologia, l'economia i la ciència política. Es proposa l'aula invertida com a forma per treballar des de la perspectiva de gènere, donat que si volem canviar la cultura de l'aula i generar un nou espai d'aprenentatge on desapareguen els biaixos de gènere, aquest fet també comporta canvis en les nostres actuacions a l'aula, i l'aula invertida pot esdevenir una eina per aconseguir-ho.

En primer lloc, però, cal aclarir en què consisteix l'aula invertida. Aquesta modalitat docent concep que l'alumnat pot obtenir informació en un temps i un lloc que no requereix la presència física del professorat. Es tracta d'un nou model pedagògic que ofereix un enfocament integral per a incrementar el compromís i la implicació de l'alumnat en l'ensenyament, fent que forme part de la seua creació, i permetent al professorat donar un tractament més individualitzat (López, 2015). Aquesta metodologia en què l'alumnat treballa per avançar els continguts a desenvolupar a classe, pot ser una bona manera d'enfrontar-los i familiaritzar-los amb els estudis des d'una perspectiva de gènere i amb el qüestionament que suposa pensar les matèries des d'aquest punt de vista. Donat que el mètode implica la recerca d'informació, el fet que sorgisquen dubtes i puguin en primera instància enfrontar-s'hi de manera autònoma és una bona oportunitat per endreçar les idees i arribar a l'aula amb dubtes i continuar treballant amb l'alumnat en les sessions presencials. Per exemple, en l'àmbit de la sociologia de la família, se li pot demanar a un grup d'alumnes que treballen el tema de les famílies monoparentals i que a classe presenten què són i quines són les principals exclusions i problemàtiques que enfronten, utilitzant tant bibliografia com dades. A partir d'ací, ho poden exposar a classe i comentar amb quins dubtes o problemes s'han trobat.

MÈTODE DOCENT

Quant al mètode docent, és important tenir en compte que malgrat molts dels esforços poden i han d'anar dirigits als continguts de les assignatures, és imprescindible també tenir en compte quines metodologies farem servir a l'aula i quines interaccions i nivell de participació generen entre l'alumnat. Cal prestar atenció a les dinàmiques de participació a l'aula per tal de garantir la participació de xiques i xics per igual, cal que el disseny de les metodologies docents incloga i genere un espai de seguretat per a l'alumnat, en què no faça por equivocar-se, no existisca la jerarquia entre sexes i on totes les veus compten igual.

Totes aquestes idees són importants perquè les aules contenen certs biaixos androcèntrics. Volem que l'alumnat participe activament en el debat i podem tendir a valorar un estil verbal que siga segur, assertiu i contundent. Aquestes premisses fan que una part de l'alumnat, especialment les alumnes dones, se senten que no compleixen amb el que esperem de l'alumnat, i poden dubtar de les seues habilitats (Bengoechea, 2014).

La recerca assenyala que l'alumnat masculí i femení poden tendir a diferents estils comunicatius i de participació a l'aula. Els alumnes masculins poden realitzar una intervenció amb l'objectiu d'establir cert estatus i jerarquia, i el seu estil pot tendir a ser argumentatiu. L'alumnat femení, en canvi, pot sentir-se incòmode al sentir-se jutjades públicament. A més, l'alumnat masculí i femení tendeixen a tenir actituds diferents cap a les seues pròpies capacitats i gestionen de forma diferent el fracàs. En aquest sentit és important recordar que cal crear un espai inclusiu des de totes les perspectives que contemple la diversitat de forma transversal, donat que l'aula tradicional és un lloc de poder, privilegi i jerarquia (Bengoechea, 2014).

05. RECURSOS DOCENTS

En aquest apartat presentem diversos recursos per introduir la perspectiva de gènere en la docència, tenint en compte els aspectes següents: el llenguatge sensible al gènere i exemples que no continguin biaixos androcèntrics, la selecció de temes, la presentació de dades desagregades per sexe, la selecció de materials que incorporen aquesta perspectiva, i les dinàmiques a l'aula.

Llenguatge sensible al gènere i exemples que no continguin biaixos androcèntrics

A més de fer un ús del llenguatge no androcèntric, en referència a les ciències socials és important utilitzar una terminologia que incloga la perspectiva de gènere. Així, per exemple, pel que fa a la *sociologia*, quan parlem de benestar, cal no limitar-ho a l'esfera pública. De la mateixa manera, quan ens referim als règims de benestar, és necessari adoptar una perspectiva de gènere pel que fa a la seues tipologies i fugir de les categoritzacions esbiaixades. En l'àmbit de la sociologia de la família també cal utilitzar un llenguatge que no alimente els discursos estigmatitzadors de les formes familiars que no responen a la norma biparental heteropatriarcal. En aquest sentit, és fonamental partir de la perspectiva de la diversitat familiar i no presentar les famílies no normatives com a deficitàries o excepcionals. A més, l'ús del llenguatge pot normalitzar termes com monarentalitat, sent aquesta una reivindicació de les associacions que aglutinen aquest tipus de famílies, per visibilitzar que la gran majoria d'aquestes unitats familiars estan encapçalades per dones. D'altra banda, per exemple, quan es presenten dades sobre la divisió sexual del treball a llars biparentals, cal especificar si es tracta de parelles heterosexuales i no caure en l'assumpció que quan parlem de famílies biparentals ens referim sempre a aquelles amb un home i una dona.

En relació a l'*economia*, és important que en el llenguatge utilitzat en la docència tinguem en compte les aportacions fetes per l'economia feminista per corregir el biaix androcèntric de la disciplina. És necessari no equiparar treball a ocupació, de manera que si ens referim al treball mercantil cal especificar-ho, de forma que no s'entenga que el treball en general és el treball mercantil. Per tal d'evitar-ho, podem utilitzar termes com treball remunerat, treball mercantil o ocupació. D'altra banda, també quan parlem de producció, cal no limitar-la a la mercantil. A més, els exemples que mostrem a classe sobre treball o sobre producció, també han de considerar aquesta perspectiva. D'altra banda, per posar en valor el

treball de cures, també cal estudiar exemples que estiguen centrats en aquest treball.

En relació a la *ciència política*, un exemple de terme que pot contenir un biaix androcèntric és el de ciutadania, com hem explicat, o el de participació política. Si mostrem dades que assenyalen una menor participació política de les dones, és necessari tenir en compte en quin tipus d'espais es produeix aquesta menor participació, de manera que aquesta no se sobreentenga que es limita als aspectes més relacionats amb l'esfera pública. En el moment d'utilitzar exemples a classe sobre participació, per tal d'incorporar una perspectiva de gènere, és necessari que aquests mostren experiències on predominen les dones, de manera que es visibilitze i es valore aquesta participació

Selecció de temes per a fer presentacions que recullen els interessos de les dones i dels homes

Com s'ha mostrat, una de les grans dificultats que es troben en l'àmbit de les ciències socials és l'androcentrisme en el coneixement, la qual cosa marca, entre altres coses, els textos i els autors que es treballen a l'aula, els conceptes i la selecció de temes que puguen recollir interessos de dones i homes per igual. Plans docents, bibliografies i pràctica docent estan també imbuïts per la ceguesa al gènere, per tant cal també fer un esforç per no caure en aquesta ceguesa.

A les ciències socials sovint es treballa al voltant dels problemes socials, per la qual cosa es poden utilitzar els exemples que a diari trobem als mitjans de comunicació. Les notícies poden ser un recurs útil en la docència per tal de generar un debat i un pensament crític. En el moment de fer la selecció de les temàtiques sobre les quals debatre o els problemes socials, econòmics i polítics que volem abordar, hem de tractar que aquests servisquen per visibilitzar les desigualtats de gènere que ens trobem en cada disciplina, així com per posar en valor les experiències, treballs i espais on predominen les dones.

En relació a la sociologia, un recurs per tal de facilitar aquesta tasca és, per exemple, el programa de ràdio de la BBC *Women's hour*, que en si mateix és una inspiradora base de dades actual sobre diferents temàtiques que inclouen la perspectiva de gènere. Als seus programes estan convidades tant professionals com persones de l'àmbit acadèmic que aborden els temes des de la perspectiva de gènere. Una eina de treball diferent que pot servir a la vegada com a motivació per l'alumnat.

En relació a l'economia, es poden trobar moltes notícies que fan referència a la divisió sexual del treball o a les desigualtats en l'àmbit laboral. Les publicacions de baròmetres i estadístiques a nivell estatal o europeu, venen comunament acompanyades d'articles de premsa que mostren els principals resultats. Entre d'altres, es poden tenir en compte notícies sobre l'Eurobaròmetre d'igualtat de gènere a la UE. Una altra temàtica que mediàticament acostuma a tenir rellevància és la relativa a bretxa salarial, a partir de la qual es pot debatre sobre les seues causes.

Respecte la ciència política, també hi ha múltiples exemples de temàtiques relacionades amb les desigualtats de gènere en la política, la qual cosa, a més, forma part de l'actualitat a nivell mediàtic. També les publicacions d'informes sobre la temàtica acostumen a venir acompanyades de notícies en que es mostren els resultats. L'Eurobaròmetre mencionat al paràgraf anterior conté així mateix elements relacionats amb la participació política. Així, per exemple, es pot trobar informació sobre la opinió que tenen europeus i europees sobre la participació de les dones als espais de presa de decisions polítiques, o sobre les prioritats de les europees en relació a les polítiques d'igualtat.

Presentació de les dades desagregades per sexe i anàlisis sensibles al gènere

Si volem fer un retrat fidel de la realitat i un abordatge just dels problemes socials, cal també que treballem sempre desagregant per sexe la informació i les dades de tots els àmbits socials, tant quantitativament com qualitativament. No fer-ho condueix inevitablement a la invisibilitat de la realitat de les dones o, fins i tot, a la deformació d'aquesta realitat. Aquesta situació té com a conseqüència, entre d'altres, la no adequada formulació de les polítiques públiques o plans d'acció que responguen a les demandes i les necessitats de les dones i que donen resposta a les desigualtats existents.

També es recomana realitzar una anàlisi interseccional a través de la qual es pugui mostrar les múltiples desigualtats que poden operar en el camp de les ciències socials. Les estadístiques que es presenten a continuació, en molts dels casos, permeten fer aquest tipus d'anàlisis.

A nivell general, es recomana visitar la pàgina web de l'Institut de la Dona i per a la Igualtat d'Oportunitats, on venen recopilades diferents estadístiques a nivell estatal que apleguen dades desagregades per sexe en diferents temàtiques

relacionades amb les ciències socials (disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/MujerCifras/Home.htm>). També es recomana visitar la pàgina web de l'Institut Europeu d'Igualtat de Gènere (EIGE en les sigles en anglés), on també es poden trobar dades en relació a les desigualtats de gènere en diferents àmbits (disponible a: <http://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs>).

Concretament, destaquem les estadístiques següents:

- Enquesta de Població Activa (INE). Tot i que conté biaixos androcèntrics, permet disposar de dades desagregades que mostren les desigualtats de gènere en el mercat laboral. Així, per exemple, es poden mostrar les desigualtats en la participació en el mercat laboral (taxa d'activitat per sexe, taxa d'atur per sexe); la segregació vertical (població ocupada per sexe i tipus d'ocupació); la segregació horitzontal (població ocupada per sexe i branca d'activitat); o la major precarietat laboral de les dones (població ocupada per sexe i tipus de contracte, població ocupada per sexe i tipus de jornada, motiu de jornada parcial).

Disponible a: www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=ultiDatos&idp=1254735976595

- Ministeri d'Ocupació i Seguretat Social. Es poden trobar dades sobre excedències per la cura de persones dependents que mostren com les dones interrompen més la seua vida laboral per aquesta qüestió, i també dades sobre desigualtats salarials i segregació a la seua Enquesta Nacional de Condicions de Treball.

Disponible a: www.empleo.gob.es/es/estadisticas/anuarios/2016/index.htm

- Enquesta d'Estructura Salarial (INE). Es poden mostrar dades sobre la bretxa salarial entre dones i homes.

Disponible a: www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=ultiDatos&idp=1254735976595

- Dades de bretxa salarial a nivell europeu. La comissió europea elabora informes sobre bretxa salarial i altres desigualtats laborals a nivell europeu. *Gender pay gap in unadjusted form in the EU and Member States, 2013 data*. Disponible a: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5954_en.htm.

- Dades sobre mercat laboral i gènere a nivell europeu. Es poden trobar dades tant de bretxa salarial com d'altres qüestions laborals a nivell europeu a la pàgina web de l'EIGE. Disponible a: <http://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs>
- Dades sobre mercat laboral i gènere a nivell global de la OIT. Disponible a: www.ilo.org/ilostat/faces/ilostat-home/metadata?_adf.ctrl-state=18s91yi7xe_4&_afLoop=1053181612312931#!
- Labour Force Survey (Eurostat).
Disponible a: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database>
- OCDE Labour Statistics. Disponibles a: <http://www.oecd.org/employment/labour-stats/>
- Plataforma impacto de género ya! Aquesta plataforma realitza informes sobre els pressupostos generals de l'Estat des d'una perspectiva de gènere.
Disponible a: <https://impactodegeneroya.blogia.com/>
- Compte satèl·lit de la producció domèstica a Catalunya, 2001. Disponible a: <http://biblio.idescat.cat/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=10731>
- Cuenta satélite de los hogares en España, 2003.
Disponible a: www.ine.es/docutrab/empleotiempo/cuen_tiempo03.pdf
- Household production and consumption - Proposal for a Methodology of the Household Satellite Accounts (Eurostat). Disponible a: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/KS-CC-03-003>
- Enquesta de Pressupostos Familiars (INE). Es poden utilitzar aquestes dades per mostrar com han canviat les despeses familiars durant la crisi i com això pot repercutir a nivell de gènere. Disponible a: www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176806&menu=ultiDatos&idp=1254735976608
- Enquestes d'usos del temps. Es poden trobar dades a nivell estatal de la Enquesta d'Ús del Temps.
Disponible a: www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176815&menu=resultados&idp=1254735976608. A nivell català es disposa de l'Enquesta de l'ús del temps. Disponible a:

<https://www.idescat.cat/pub/?id=eut>. A nivell europeu, es fan publicacions de l'Eurostat (2006) com la titulada *How is the time of women and men distributed in Europe?* Disponible a: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3433488/5438881/KS-NK-06-004-EN.PDF/7af4b8e8-1d40-478c-8410-e41204e0b29c>

- Inter-Parliamentary Union (IPU). A l'Organització Internacional dels Parlaments es poden trobar dades desagregades en relació a la participació de les dones als parlaments a nivell mundial. Disponible a: www.ipu.org/english/home.htm
- Database Women and Men in Decision-Making, de l'EIGE. Conté dades a nivell europeu sobre la participació de dones i homes en la política. Disponible a: <http://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs>
- Quality of Government database, de l'Institut de Qualitat del Govern (QOG, en les sigles en anglés). Disponible a: <https://qog.pol.gu.se/data>
- World Values Survey. Disponible a: www.wvsevsvdb.com/wvs/WVSAanalyzeIndex.jsp
- European Values Study. Disponible a: www.europeanvaluesstudy.eu
- European Social Survey. Disponible a: www.europeansocialsurvey.org
- Estadístiques de la Comissió Econòmica d'Europa de Nacions Unides (UNECE, en les sigles en anglés). Conté informació desagregada per sexe per països a nivell internacional sobre membres dels parlaments nacionals, ministres, alcaldes i jutges, entre d'altres. Disponible a: http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__05-PublicAnddecision
- Estadístiques de la OIT sobre mercat laboral. Disponible a: www.ilo.org/ilostat/faces/ilostat-home/metadata?_adf.ctrl-state=18s91yi7xe_4&_afLoop=1053181612312931#!
- Estadístiques a nivell estatal sobre poder i pressa de decisions. S'indiquen aquestes estadístiques a l'Institut de la Dona i per la Igualtat d'Oportunitats. Disponibles a: www.inmujer.gob.es/MujerCifras/PoderDecisiones/PoderTomaDecisiones.htm
- Gender Watch. «Fast Facts» sobre dones i estudis de gènere i recerca LGTBI. Disponible a: www.proquest.com/products-services/genderwatch.html

- Gender Statistics d'EUROSTAT. Disponible a: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_statistics
- Gender Equality d'EUROSTAT. Disponible a: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/gender-equality>

Selecció de materials visuals sensibles al gènere

Les imatges signifiquen i representen la forma que tenim de veure i entendre el món, per això és de vital importància treballar en la deconstrucció d'aquesta forma instaurada de la mirada masculina (*male gaze*) i buscar propostes trencadores, que subvertisquen allò que donem com a natural i «normal» quan abordem, per exemple, els problemes socials.

Pel que fa a la cerca de materials visuals sensibles al gènere, s'enumeren a continuació diverses propostes, que poden ser d'utilitat:

Sociologia

Videoconferències:

- *New Families in the Age of Reproductive Technologies: Donors, Donor Siblings and Single Mothers* de Rosanna Hertz. Professora de sociologia i estudis de dones i gènere al Wellesley College. Disponible a: www.ub.edu/ubtv/node/53579
- *Look at You, Look at Us: Women, Crime and Criminal Justice: Victims or Offenders?* de Loraine Gelsthorpe. Professora de criminologia i justícia criminal a la Universitat de Cambridge. Disponible a: www.ub.edu/ubtv/video/look-at-you-look-at-us-women-crime-and-criminal-justice-victims-or-offenders-by-loraine-gelsthorpe

Ficcions:

- *Ladybird, ladybird* (1994). Una ficció a partir de la que treballar les polítiques i estructures familiars des d'una perspectiva de gènere.
- *Antonia's line* (1995). Una pel·lícula a través de la qual treballar la diversitat familiar, el pes dels espais urbans petits o rurals i les identitats sexuals, entre altres temes.

Economia

- *La sal de la tierra* (1954). Pel·lícula dirigida per Herbert J. Biberman. Tracta sobre un fet real ocorregut a l'any 1951 a una mina de zinc situada a Nuevo México. Les desigualtats de sou entre els miners d'origen mexicà i els d'origen anglosaxó va provocar una vaga que tenia com a finalitat aconseguir la igualtat de sou. A la pel·lícula es mostra el paper de les dones dels obrers a la vaga, que van tenir un rol actiu i primordial tot i la oposició dels homes. En aquest sentit, la pel·lícula és pot utilitzar per mostrar les desigualtats de gènere a les famílies obreres i a la lluita obrera, així com per visibilitzar la importància del paper de les dones en aquesta lluita.
- *Who's Counting? Marilyn Waring on Sex, Lies and Global Economics* (1995). Documental dirigit per Terre Nash. Tracta sobre la vida de Marilyn Waring des de la seua participació en la política i està basat en les mateixes idees que es recullen al llibre escrit per ella mateixa titulat *If women counted* (1988). Durant la seua tasca política com a membre del parlament de Nova Zelanda de 1975 a 1984, entre altres coses, va qüestionar que l'economia i les polítiques econòmiques ignoraren el treball de cures així com el valor de la natura. Tant el documental com el seu llibre poden servir per tractar el tema del biaix androcèntric dels comptes nacionals.
- *¡Cuidado, resbala!* (2013). Documental del Círculo de Mujeres de Málaga. Aquest documental fa una anàlisi de la crisi de les cures així com de quina manera les famílies de classes mitjanes i altes de països del nord global l'han resolt, en part, a través de la contractació de treballadores de la llar immigrades procedents del sud global en condicions molt precàries. Es mostren tant elements teòrics relacionats amb l'economia feminista i amb la crisi de les cures a través d'entrevistes a expertes, com testimonis que evidencien la precarització d'aquesta feina. També es presenta el que són les cadenes globals de cures, que fan referència a la transferència de cures que es produeixen del sud al nord aprofitant múltiples desigualtats a nivell global. Disponible a: <https://vimeo.com/67552738>
- *Criadas y señoras* (2011). Pel·lícula dirigida per Tate Taylor. Tracta sobre les condicions d'esclavitud i precarietat de treballadores de la llar negres a Mississipi als anys 60. En aquesta pel·lícula es poden veure les múltiples discriminacions a què s'enfronten les dones negres, de manera que pot ser una bona eina per tractar el tema de la interseccionalitat.

- Vídeos d'Amaia Pérez Orozco. Es tracta d'una economista feminista acadèmica i activista que té diversos vídeos disponibles en línia on apareixen conferències seues sobre diferents aspectes relacionats amb aquesta temàtica. Destaquem el següent vídeo: Conferència virtual «*Construyendo un modelo económico y social feminista; dando pasos desde hoy*» al *V Encuentro Feminista de Mujeres Abertzales* (2012). En aquesta conferència Amaia Pérez Orozco ofereix una perspectiva feminista a les crisis i també aborda el tema de quina vida val la pena de ser viscuda i com ens podem dirigir cap a aquesta vida.

Primera part: www.youtube.com/watch?v=Cf1YZnMv4i8.

Segona part: www.youtube.com/watch?v=kiX7Y__rhTs

- Intervenció de Julia López sobre la reforma laboral de 2012. Conferència a l'acte «Què és i on ens porta la Reforma Laboral?». Acte convocat per Professorat en Diagonal i Assembla d'Estudiants de la Facultat d'Economia i Empresa - Universitat de Barcelona. A la conferència disponible en línia es presenta la reforma laboral des d'una perspectiva de gènere. Disponible a: www.youtube.com/watch?v=aCsUzW0Vm2E&feature=youtu.be

Política

- *Clara Campoamor. La mujer olvidada* (2011). Pel·lícula dirigida per Laura Mañá. Tracta sobre l'important paper que va tenir Clara Campoamor pel que fa a aconseguir el vot de les dones a l'Estat espanyol. A la pel·lícula es mostren les dificultats amb que es va trobar, havent d'enfrontar-se als seus companys de partit, fins que finalment aconsegueix el seu objectiu al desembre de 1931.
- *Sufragistas* (2015). Pel·lícula dirigida per Sarah Gavron. Tracta sobre el moviment sufragista a Anglaterra a les portes de la Primera Guerra Mundial, visibilitzant sobretot el paper de les dones obreres en aquest moviment, que comunament ha quedat menys reconegut.
- *She is beautiful when she is angry* (2014). Documental dirigit per Mary Dore. Tracta sobre les dones que van fundar i formar part del moviment feminista dels anys seixanta del segle XX. Sota el lema «allò personal és polític», van fer contribucions fonamentals per al moviment i per a la teoria feministes, com és la conceptualització del sistema patriarcal, la importància d'entendre la relació entre l'esfera mercantil i l'esfera domèstica, o

el fet d'avançar cap a una igualtat substancial que requereix trencar amb el sistema patriarcal, ampliant, d'aquesta manera, la mirada i la lluita del feminisme liberal precedent, més centrat en la igualtat formal i en l'esfera pública.

- Conferència *La revolución hoy*, d'Angela Davis (2017). Aquesta conferència, realitzada al CCCB (Barcelona), pot oferir una oportunitat per aproximar-se a les principals idees d'aquesta important filòsofa, política, acadèmica i activista feminista que ha tingut un paper fonamental en relació al feminisme negre i l'enfocament interseccional, destacant en aquest sentit la seua obra *Women, Race and Class* (1981). Disponible a: www.cccb.org/es/multimedia/videos/la-revolucion-hoy/227656

Dinàmiques a l'aula

A continuació es troben alguns materials que adrecen aquesta qüestió:

- *Gender Issues in the College Classroom*. Un breu document de la Columbia University que apunta algunes estratègies per fer de les classes espais inclusius i no androcèntrics. Disponible a: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/3753817/mod_resource/content/1/Columbia%20Gender%20Issues%20college.pdf
- *Gender and education in the classroom*. Disponible a: www.genderandeducation.com/resources-2/inclusion/promoting-gender-equality-in-schools

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

L'androcentrisme en la ciència es refereix a les formes de coneixement que impliquen l'adopció d'una perspectiva masculina. Això afecta tant a la pràctica de la investigació com a la construcció dels plantejaments teòrics (Harding, 1996; Eichler, 1992) i, malauradament, el trobem en tots els àmbits de coneixement. Així, per comprendre com s'estudia la realitat social, hem d'abordar primerament com les investigadores i els investigadors ens apropem al coneixement, de tal forma que hem de tractar els aspectes epistemològics (Lois i Alonso, 2014). En referència a aquesta qüestió, davant les epistemologies positivistes, l'epistemologia situada (Villarmea, 1999) critica la suposada objectivitat del saber científic, posant al descobert que la realitat no és objectiva, sinó que és una construcció social i que la producció de coneixement de la ciència està influïda per les pràctiques de poder subjacents a aquesta producció i per la situació dels seus subjectes. Aquesta epistemologia parteix de la idea que els coneixements es relacionen amb el context des del qual sorgeixen, posant en qüestionament les teories científiques universals i la suposada objectivitat de la ciència. Com defensa Sandra Harding:

A cada àrea, hem arribat a descobrir que el que solem considerar problemes, conceptes, teories, metodologies objectives i veritats transcendents que abasten tot el que és humà no arriben a tant. Són, en canvi, productes del pensament que porten la marca dels seus creadors col·lectius o individuals i, al seu torn, els creadors estan marcats de forma característica pel seu gènere, classe social, raça i cultura (1996, pàg. 15).

Així, a partir del concepte de coneixement situat (Haraway, 1995), és possible fer visible el punt de vista des del qual es construeix el coneixement i identificar els privilegis epistemològics que es troben darrere dels processos científics. L'epistemologia feminista parteix d'aquesta crítica a l'objectivitat del saber mostrant el biaix androcèntric del coneixement científic i considera i qüestiona els privilegis des dels quals es genera aquest coneixement (Biglia, 2000; Haraway, 1995; Harding, 1996; Prats, 1998; Villarmea, 1999).

La construcció esbiaixada del coneixement acaba influïent en la recerca. L'androcentrisme en la recerca implica prendre com a punt de partida l'experiència i vivència social masculina, però no qualsevol tipus, sinó aquella viscuda per l'home blanc, occidental, sense diversitat funcional i de classe mitjana. L'androcentrisme fa que «masculí» i «humà» siguin sinònims, és a dir, que quan ens referim a la societat o a l'ésser humà, el nostre imaginari sempre fa referència i recorre a la masculinitat estàndard. Això, entre altres aspectes, comporta la invisibilització de les dones a la recerca, que es manifesta a través de la infrarepresentació o

exclusió de les dones en temàtiques, espais o problemes considerats tradicionalment masculins. Aquest fet es repeteix en tots aquells àmbits i fenòmens on tradicionalment els homes han tingut més presència, control i poder, com seria el cas de tot allò que té lloc a l'esfera pública, com ara la política o el mercat laboral. A més, també l'androcentrisme marca els conceptes, variables i indicadors a analitzar. Tradicionalment en les ciències socials només s'ha considerat l'àmbit públic, com espai on es produeixen les relacions econòmiques, polítiques i, en general, socials rellevants. D'aquesta manera, s'omet la gran importància que per a l'experiència de les dones tenen els treballs, temps, relacions i recursos que es generen a l'àmbit domèstic i a la comunitat.

A les ciències socials s'utilitzen una gran varietat de mètodes quantitius i qualitius per recollir la informació que informa el seu empirisme. S'utilitzen aquests mètodes com a mitjà per assegurar que les dades són recollides i analitzades sistemàticament, amb l'objectiu d'explicar i estendre el coneixement, però si l'androcentrisme està present en aquesta metodologia que planteja la recollida de dades, el resultat, òbviament, és esbiaixat. Però l'impacte de l'androcentrisme no acaba aquí. Qüestionar aquest androcentrisme a la ciència ha permès, entre altres coses, posar en evidència els biaixos en altres aspectes fonamentals com són l'elecció dels temes d'investigació o el suposat universalisme de les formes de coneixement occidentals, per exemple.

Com a resposta, la metodologia feminista sorgeix per orientar i compensar el biaix androcèntric a la investigació, resignifica el mètode científic clàssic i incorpora la perspectiva de gènere a la recerca en ciències socials. Entre altres coses proposa, en primer lloc, la construcció de conceptes i indicadors que tinguen en compte els temps, treballs, espais i experiències on predominen les dones. En segon lloc, també mostra la importància d'estudiar les desigualtats de gènere que operen en els diferents camps d'anàlisi que vulguem abordar. En tercer i últim lloc, partint de les aportacions de l'epistemologia situada, el plantejament feminista suggereix tenir en compte que la realitat no és objectiva sinó que és una construcció social i considerar el paper que té la ciència pel que fa a la creació de realitat, la qual cosa comporta que una recerca des d'una perspectiva feminista tinga en compte els seus efectes sobre la realitat i es comprometa amb el canvi social (Biglia, 2000; Di Nella, Almeda i Ortiz, 2014). Les recerques feministes adopten una ètica definida a partir de la seua atenció a elements relacionats amb el poder, amb les relacions entre els actors que participen a la recerca, amb les desigualtats i exclusions des d'una perspectiva interseccional i a l'autoreflexivitat en relació a la influència del context i situació dels qui partim com a investigadores i

investigadors. Mostrem a continuació algunes aportacions i exemples en relació a aquestes qüestions per a la sociologia, l'economia i la ciència política.

Respecte a la **sociologia**, és important evitar el biaix de gènere que sovint es fa a través de l'assumpció d'estereotips de gènere com a supòsits científics, que té lloc quan no es realitza una anàlisi rigorosa en termes de sexe i gènere. Aquest biaix es basa en el supòsit erroni de l'existència de la igualtat entre dones i homes o en el supòsit de diferències entre dones i homes, que sovint es realitza naturalitzant les diferències socialment construïdes.

A continuació s'apunten alguns temes clau per tenir en compte en el plantejament dels TFG o TFM de la disciplina. Fer recerca amb perspectiva de gènere vol dir que la dimensió de gènere està integrada en totes les fases de la investigació: identificació del problema; definició conceptual, marc analític, metodologia i l'anàlisi dels resultats.

D'acord amb Leduc (2009), el primer pas a la recerca és detectar el nostre propi biaix de gènere com a investigadores i investigadors, per tant, aquesta seria una reflexió que hauria de fer el nostre alumnat. La investigació no és neutral, la nostra posició i els valors personals poden afectar els temes triats o la perspectiva i el mètode de recerca. Per tant, l'alumnat que s'inicia en la recerca és important que partisca d'aquest punt. En segon lloc, cal definir un marc conceptual que reflectisca tant les experiències femenines com les masculines, és a dir, evitar el biaix masculí i assegurar un enfocament inclusiu i sensible al gènere. En tercer lloc, realitzar la formulació de la pregunta de recerca sensible al gènere, és a dir, com són dones i homes actualment afectats pel tema de recerca i com estan implicats en el tema? Quart, utilitzar definicions inclusives de conceptes que eviten les generalitzacions, és a dir, si les dones i els homes tenen diferents experiències relacionades amb el camp de la recerca, és probable que tinguin diferents definicions de conceptes. En cinqué lloc, utilitzar una metodologia sensible al gènere, que passaria també per la utilització de mètodes i eines participatives i respectuoses amb els grups de població estudiats. En aquest sentit és important també utilitzar eines qualitatives per permeten copsar la diversitat i les diferents perspectives que aporta la gent. Si les eines quantitatives són útils per identificar «què» i «quantes», les eines qualitatives són interessants perquè ens ajudem a entendre «com» i «per què». Per últim, cal garantir que tant dones com homes estan equitativament representats a les mostres analitzades, entre les persones entrevistades, etc.

En la fase d'anàlisi és imprescindible utilitzar dades desagregades per sexe i realitzar una anàlisi de gènere, és a dir, una anàlisi que proporcione informació sobre com les dones i els homes estan relacionats o afectats pel tema sobre el que fem recerca. Cal tenir en compte aspectes com la divisió sexual del treball, l'accés i el control de dones i homes respecte a tot tipus de recursos, les possibles relacions de poder a la llar, la comunitat, la societat, etc. (Leduc, 2009).

En conclusió, incloure la perspectiva de gènere consisteix en revelar com operen els estereotips de gènere en la investigació, i també és possible fer-ho a través de les metodologies feministes de recerca. Aquestes metodologies faciliten una comprensió de l'objecte d'estudi així com una nova lectura del grup social «dones». Per exemple, les dones tradicionalment han estat considerades prou diferents per ser excloses de les mostres d'estudis de recerca, però suficientment diferents com per excloure-les de les generalitzacions i les inferències dels resultats que es consideraven aplicables a tots els éssers humans (Murgibe, 2005).

Per últim, és important assenyalar que el fet d'analitzar la realitat des d'aquesta perspectiva no pot implicar mai considerar les dones com un grup de població homogeni. Les formes de subordinació social i econòmica i de vulnerabilitat són complexes, diverses i tan úniques com les persones que les pateixen.

En relació a l'**economia**, com hem vist, l'economia feminista ha posat al descobert com les escoles clàssica, neoclàssica i marxista han reduït el concepte de treball al d'ocupació, de forma que el treball de cures ha quedat fora dels seus postulats. A més, també s'ha ocultat la relació entre l'esfera mercantil i el treball realitzat a les llars. L'economia feminista també ha mostrat el biaix androcèntric dels indicadors econòmics. La visió androcèntrica comporta que les categories, tipificacions i indicadors no reflectisquen més que la realitat social partint de la visió masculina de la societat. Les categoritzacions o sistemes d'indicadors no són més que una convenció que respon fonamentalment a l'orientació ideològica i l'objectiu polític de qui els elabora (Carrasco et al., 2006). Com a resposta, l'economia feminista proposa el disseny d'indicadors econòmics no androcèntrics. Així, en referència als indicadors sobre treball, es proposa la creació d'una Enquesta de Població Activa (EPA) no androcèntrica. Tradicionalment a l'EPA les persones que es dediquen a temps complet al treball de cures són considerades inactives. L'EPA no androcèntrica presenta nous indicadors sobre el treball que no obvien el treball de cures (Carrasco i Domínguez, 2003, 2013). En relació als indicadors sobre producció, els comptes nacionals no inclouen la producció domèstica (Waring, 1994), la qual cosa pot ser compensada a través dels comptes satèl·lits de la producció domèstica, que hem mostrat a l'apartat 4.

Per tant, quan es fa un TFG o un TFM en economia, és important utilitzar conceptes i indicadors de treball i de producció que incloguen el treball de cures. En primer lloc, pel que fa al llenguatge, és important no limitar el treball al treball mercantil. Cal considerar que el treball de cures també és un treball. De la mateixa manera, quan parlem de producció o de riquesa és imprescindible tenir en compte no circumscriure aquests conceptes a l'esfera mercantil. També el concepte de crisi és ampliable a altres aspectes que ixen dels estrets marges del mercat, de manera que, com hem vist, a més de la crisi financera hi ha la crisi de les cures, que també és econòmica. Així, per exemple, si volem analitzar el treball realitzat a l'esfera mercantil, haurem de parlar de treball mercantil o de treball remunerat i no de treball en sentit ampli, i el mateix amb producció o amb crisi. A més, s'ha de procurar utilitzar indicadors econòmics no androcèntrics o, en cas que això no siga possible, mostrar el biaix androcèntric dels indicadors que utilitzem i les seues carències.

D'altra banda, com hem explicat a l'inici d'aquest apartat, també és necessari tenir en compte les desigualtats de gènere que es donen a l'economia. A més de mostrar dades desagregades per gènere en qualsevol recerca que fem, és important situar aquestes desigualtats de gènere com a part intrínseca del sistema econòmic. Com hem anat explicant, no es tracta tant de quedar-se únicament en les desigualtats de gènere que es produeixen a nivell laboral o de renda, sinó anar més enllà i buscar l'arrel d'aquestes desigualtats. En aquest sentit, hem anat veient que cal considerar la relació entre l'esfera mercantil i la domèstica, de tal manera que si analitzem algun aspecte relacionat amb l'esfera mercantil, és necessari considerar també el que succeeix a l'esfera domèstica. El sistema econòmic se sosté sobre la invisibilització, el menyspreu i la gratuïtat del treball de cures, utilitzant les desigualtats de gènere que operen en el seu repartiment i en la seua manca de valor. Per tant, aquestes desigualtats no poden ser vistes com a meres conseqüències. A la hora de fer recerca, quan presentem les dades desagregades per gènere en relació a diversos aspectes relacionats amb l'esfera mercantil, és necessari establir un vincle amb l'esfera domèstica per explicar les dades. Així, per exemple, si analitzem el mercat laboral, no podem entendre les desigualtats de gènere sense tenir en compte el desigual repartiment del treball de cures a les llars. Si analitzem les polítiques econòmiques o les crisis, a més de veure els efectes desiguals per dones i homes, podem anar més enllà i mostrar com aquestes polítiques se sostenen i compten amb l'assumpció feminitzada, gratuïta i privatitzada del treball de cures. D'altra banda, a l'hora de mostrar aquestes desigualtats de gènere també és important tenir en compte aspectes relacionats amb les interseccionalitats. D'aquesta manera, i com hem dit, són les

dones de classes baixes i d'origen immigrant les que més càrrega de cures tenen, a més que és també sobre elles sobre qui recau el treball de cures remunerat.

Per últim, per tal de realitzar recerques compromeses amb la igualtat, a més de mostrar i denunciar les desigualtats econòmiques de gènere, cal revertir l'excessiva centralitat de la maximització de la utilitat individual realitzant estudis que contribueixen, d'alguna manera, a construir alternatives econòmiques centrades en la vida, on el treball de cures és imprescindible, i a donar-li més valor i reconeixement social a aquest treball. En aquest sentit, poden ser valuoses les recerques que trien com a objecte d'estudi el treball de cures, contribuint a la seua valoració, o que empren conceptes com el de sostenibilitat de la vida o *buen vivir*.

Pel que fa a la **ciència política**, l'epistemologia feminista en ciència política ha mostrat que allò que es presenta com a neutral pot contenir biaixos que reflecteixen la realitat d'una part de la població, i ha qüestionat la forma en que es construeixen els conceptes sobre els que fem la recerca. Així, hem vist que conceptes com els de ciutadania, participació política o Estat del benestar estan construïts des d'un punt de vista androcèntric. A l'apartat 3 hem mostrat les crítiques feministes a la concepció de ciutadania. A l'apartat 4 hem presentat que partir d'una concepció androcèntrica de la participació política pot portar a un infrareconeixement de la participació de les dones. Així, tradicionalment s'ha menyspreat la seua vinculació a organitzacions de tipus comunitari amb demandes de tipus quotidià. En relació als estats del benestar, la literatura feminista ha posat de manifest com les definicions i les tipologies més reconegudes han tendit a deixar de banda l'espai domèstic i comunitari, centrant-se únicament en el mercat i en l'Estat (Lewis, 2002).

Respecte l'empirisme, les aproximacions feministes han abordat, d'una banda, com les idees i les demandes feministes estan presents a l'agenda política i, d'altra banda, com l'androcentrisme marca la construcció dels problemes públics així com les seues solucions. L'anomenat empirisme feminista estudia de quina manera i per quins motius el sistema polític respon o no a les necessitats i demandes de les dones. En aquest sentit, des d'aquesta perspectiva se sosté que considerant les desigualtats de gènere en la recerca fent servir els mètodes existents, es pot portar a terme una recerca que no continga biaixos (Hawkesworth, 2006). Un altre corrent, de caire constructivista i més crític, argüeix que els problemes públics estan construïts sobre la base dels discursos polítics, de manera que les desigualtats de gènere en l'àmbit polític són resultat de la forma en que es produeixen aquests discursos i els valors, creences i normes que queden expressats en la política (Lois i de la Fuente, 2014).

En relació a la consideració de les desigualtats de gènere en la recerca en ciència política, és important tenir en compte les variables utilitzades per mostrar-les. Hem vist alguns exemples al quart apartat, com aquelles relatives a la representació de dones i homes en la política, les diferències en el comportament i en la participació política o els efectes desiguals que poden tenir les polítiques públiques. Cal presentar dades desagregades per gènere per mostrar aquestes desigualtats, així com tenir en compte quins indicadors farem servir per mostrar-les, de manera que aquests no continguin biaixos de gènere. D'altra banda cal explicar les desigualtats resultants, per la qual cosa, de nou, la relació entre l'esfera pública i la privada pren una especial importància. Com hem mostrat als exemples mencionats, la divisió sexual del treball acaba generat un dèficit de recursos per a la participació política de les dones, donada la seua menor disponibilitat de temps i de recursos econòmics. També han de considerar-se altres aspectes com el procés de socialització a través dels quals s'adquireixen els rols de gènere, que marca la participació de dones i homes en la política.

Per tal de fer un TFM o TFG en ciència política des d'una perspectiva de gènere, és necessari revisar els conceptes i les variables que volem analitzar, mostrar-ne les desigualtats de gènere en l'àmbit polític i les arrels i fer una recerca que presente la nostra situació i el nostre compromís ètic en relació a avançar cap a una major igualtat, la qual cosa es pot traduir, per exemple, en denunciar les desigualtats que es poden trobar en les polítiques públiques, en contribuir a posar en valor la participació política de les dones o en fer aportacions que es puguin utilitzar per a l'elaboració de polítiques d'igualtat.

Per finalitzar, volem concretar i resumir algunes pautes bàsiques que es poden donar per orientar la realització de TFG i TFM amb perspectiva de gènere a les ciències socials:

- Suggestir temes de recerca que siguin especialment sensibles al gènere i el plantejament dels quals estímul el pensament crític, i a través dels quals es puguin trencar els estereotips i prejudicis quotidians, posar en valor els espais i treballs on predominen les dones i avançar cap a una major igualtat de gènere.
- Moure el subjecte d'estudi no només d'home a dones, sinó també cap a la diversitat d'identitats (cultural, religiosa, de classe i d'origen), adoptant enfocaments interseccionals.

- Fer servir indicadors no androcèntrics o, en el cas de que això no siga possible, assenyalar les limitacions de les estadístiques i de les dades existents des d'una perspectiva crítica i feminista.
- Utilitzar dades desagregades per sexe i realitzar una lectura sensible al gènere de les dades. Donat que els subjectes 'dona' i 'home' impliquen una sèrie de prescripcions normatives i d'assignació d'espais socials asimètricament distribuïts (Cobo, 2008).
- Fer servir un llenguatge no androcèntric, alhora que també partir de conceptes no androcèntrics (no equiparar treball a ocupació, no limitar el benestar a l'esfera pública, etc.).
- Citar bibliografia amb nom de pila complet per a visibilitzar la contribució de les dones en el món del coneixement.
- Vetllar per l'equilibri entre autores i autors en la bibliografia utilitzada.

07. EINES DE CONSULTA

Sociologia

1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes

Gender and Society in the classroom

Una de les principals revistes sociològiques, *Gender and Society*, ha creat un portal amb un seguit d'articles relacionats amb el gènere i la docència. Aquests materials poder ser útils per a la preparació de plans docents i de classes, en el desenvolupament de bibliografies i en l'orientació de la recerca en determinats subcamps de la sociologia.

<https://gendersociety.wordpress.com/g-s-in-the-classroom>

SIGNS. Films for the feminist classroom

Diari en línia i d'accés obert que publica ressenyes de cinema des de la perspectiva pedagògica, assenyalant el seu valor com a eina educativa per a treballar a l'aula. S'inclouen exemples de lliçons i mostra exemples sobre com treballar la pel·lícula a l'aula.

<http://ffc.twu.edu>

Centre for Gender Studies

Es tracta d'una col·lecció de pàgines web sobre dones. És mantinguda per la British Library en col·laboració amb la Biblioteca de Dones, Women's Library de la LSE. Inclou llocs d'organitzacions i campanyes de dones, informes de recerca, publicacions governamentals, estadístiques i e-zines centrades en les dones.

www.webarchive.org.uk/ukwa/target/14254080/source/search

FAAMEF. Facilitant l'aprenentatge autònom sobre metodologies de recerca feminista

Es tracta d'un projecte d'innovació docent desenvolupat pel grup de recerca i innovació docent CEFOCID-COPOLIS. El projecte té per objectiu la construcció i la difusió d'un repositori de metodologies feministes d'investigació desenvolupat per l'alumnat.

<http://mid.ub.edu/webpmid/content/faamef-facilitant-l%E2%80%99aprenentatge-aut%C3%B2nom-sobre-metodologies-de-recerca-feminista>

DOCOFAM. Dones, control social i famílies

Es tracta d'un projecte d'innovació docent desenvolupat pel grup de recerca i innovació docent CEFOCID-COPOLIS. El projecte és una experiència de vinculació de tres assignatures on el gènere es planteja transversalment amb l'objectiu de crear sinèrgies entre l'alumnat i les matèries treballades. Concretament s'emmarca en els estudis de Sociologia, en les assignatures del grau «Sociologia dels Gèneres» i «Sociologia de la família i del cicle Vital»; i del màster de Sociologia. Transformacions socials i Innovació «Dones, Control i exclusió social».

<http://mid.ub.edu/opid/content/docofam-dones-control-penal-i-fam%C3%A8lia-0>

Comitè de Recerca de Sociologia del Gènere de la Federació Estatal de Sociologia (FES)

Comitè format per sociòlogues especialitzades en gènere i feminisme.

www.fes-sociologia.com/sociologia-del-genero/comites/12

Atgender (Associació Europea per a la Investigació, l'Educació i la Documentació de Gènere)

És una associació formada per acadèmiques, professionals, activistes i institucions en el camp dels estudis de dones i el gènere, la investigació feminista, els drets de les dones, la igualtat de gènere i la diversitat. A la seua web es troben diferents recursos d'utilitat per la introducció de la perspectiva de gènere en la docència i la recerca. Un exemple és la col·lecció «Teaching gender».

<https://atgender.eu>

Journal of Gender Studies

Revista científica interdisciplinària (ISI) que publica articles des d'una perspectiva feminista que abasta una àmplia gamma d'àrees temàtiques, entre elles les ciències socials.

<https://www.tandfonline.com/toc/cjgs20/current>

Gender and Society

Revista científica de primer nivell (ISI) en sociologia i estudis de dones.

<http://journals.sagepub.com/home/gas>

Social Politics: International Studies in Gender, State & Society

Revista indexada (ISI) en anàlisis internacionals i interseccionals sobre societat, política i polítiques des d'una perspectiva feminista.

<https://academic.oup.com/sp>

Journal of Research in Gender Studies

Revista científica de ciències socials i estudis de gènere (a Scopus).

<https://www.addletonacademicpublishers.com/journal-of-research-in-gender-studies>

2. Bibliografia de referència

ABOITES, Hugo (s/d). «Mecanismo para restaurar la jerarquía «natural» entre géneros. Exámenes de opción múltiple: una evaluación discriminatoria.» Disponible en: www.jornada.unam.mx/1999/01/05/examenes.htm

ALMEDA SAMARANCH, Elisabet, DI NELLA, Dino i OBIOL FRANCES, Sandra (2007). *Las familias monoparentales desde una perspectiva de género*. Barcelona: Copalqui Editorial.

- ALMEDA SAMARANCH, Elisabet (2015). «Género, diversidad y familias monoparentales». En C. TORRES (ed.). *España 2015. Situación social* 360-367. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- ALMEDA SAMARANCH, Elisabet i DI NELLA, Dino (2011). *Introducción a las familias monoparentales*. (Volumen I). Barcelona: Copalqui Editorial.
- ANDERSON, Margaret (1993). *Thinking about women: Sociological and feminist perspectives* (3rd ed.). New York: Macmillan.
- BENGOECHEA BARTOLOMÉ, Mercedes (2014). *Las buenas alumnas ante los TFG: atrapadas entre la cultura comunicativa femenina y el androcentrismo. Libro de actas de la III Xornada de Innovación Educativa en Xénero. Docencia e investigación*.
- BERNARD, Jessie (1973). «My four revolutions: An autobiographical history of the ASA». *American Journal of Society* 78, 773 – 791.
- BIGLIA, Barbara i JIMÉNEZ, Edurne (2012). «Los desafíos de la pedagogía cyberfeminista: un estudio de caso». *Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social*, 12(3).
- BIGLIA, Barbara i VERGÉS-BOSCH, Núria (2016). «Cuestionando la perspectiva de género en la investigación». *REIRE. Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 9(2), 12-29.
- BOLGER, Niall i KELLAGHAN, Thomas. (1990). «Method of Measurement and Gender Differences in Scholastic Achievement». *Journal of Educational Measurement*, 27(2).
- COBO BEDIA, Rosa (2005). *El género en las ciencias sociales*. Cuadernos de Trabajo Social 249 Vol. 18, 249-258.
- COLEN, Shelee (1995). «*Like a Mother to Them*»: stratified reproduction and West Indian Childcare Workers and Employers in New York. *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*. Berkeley: University of California Press.
- CRENSHAW KIMBERLEE (1991). «Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color». *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299. Di Nella, Almeda i Ortiz, 2014.

- DE MIGUEL ÁLVAREZ, Ana (1999). «La sociología olvidada: género y socialización en el desarrollo de la perspectiva sociológica». *Política y Sociedad*, 32, 161-171. Madrid.
- GOLOMBOK, Susan (2015). *Modern Families Parents and children in new family forms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERMAN, Clem i KIRKUP, Gill (2017). «Combining feminist pedagogy and transactional distance to create gender-sensitive technology-enhanced learning». *Gender and Education*, 29(6), 781-795.
- INHORN, Marcia i BIRENBAUM-CARMELI, Daphna (2008). «Assisted reproductive technologies and culture change». *Annual Review of Anthropology*, 37(1), 177–196.
- LEDUC, Brigitte (2009). *Guidelines for Gender Sensitive Research*. Disponible en: www.icimod.org/resource/1290
- LÓPEZ, Miguel (2015). «¿Qué es el aula invertida?» Disponible en: www.nubemia.com/aula-invertida-otra-forma-de-aprender/
- LUXÁN SERRANO, M., i BIGLIA, Barbara (2011). «Pedagogía cyberfeminista: entre utopía y realidades». *Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 12(2).
- MASCARENHAS, M. N., FLAXMAN, S. R., BOERMA, T., VANDERPOEL, S., & STEVENS, G. A. (2012). «National, regional, and global trends in infertility prevalence since 1990: a systematic analysis of 277 health surveys». *PLOS Medicine*, 9(12), 1–12.
- MOHANTY, Chandra Talpade (2003). «Under Western Eyes» revisited: feminist solidarity through anticapitalist struggles, *Signs: journal of women in culture and society*, 28(2), 499–535.
- MORA, Enrico i PUJAL, Margot (2009). *Introducción de la perspectiva de género en la docencia universitària*. Univest 09. Disponible a: www.redunidadesdeigualdad.udl.cat/fileadmin/Recursos/Docencia_universitaria_y_no_universitaria/PdG_docencia_UdG.pdf
- PÉREZ BUSTOS, Tania (2010). «Aportes feministas a la Educación popular: entradas para repensar pedagógicamente la popularización de la ciencia y la tecnología». *Educação e pesquisa*, 36(1).
- RAPP, Rayna (2001). «Gender, body, biomedicine: how some feminist concerns dragged reproduction to the center of social theory». *Medical Anthropology Quarterly*, 15(4), 466-477.

- REID, M., DIRKS, D., ASELTINE, E. (2009). «Stratified Reproduction». En J. O'BRIENE *Encyclopedia of Gender and Society* (p. 810-812). London: Sage Publications Inc.
- ROSSER, Phyllis (1989). *The SAT Gender Gap*. Washington: D.C. Center for Women Policy Studies.
- SALTZMAN CHAFETZ, Janet (2009). *Handbook of sociology of gender*. Springer, Boston: MA.
- SAMA Resource Group for Women and Health (2010). *Unravelling the fertility industry: challenges and strategies for movement building*. Report of International Consultation. Nueva Delhi.
- SPAR, Deborah (2006). *The baby business: How money, science, and politics drive the commerce of conception*. Cambridge: Harvard Business School Press.
- VVAA. «*Teaching with gender*» book series, que recull articles sobre una àmplia gamma de pràctiques docents en l'àmbit del gènere. Disponible en: <https://atgender.eu/category/publications/volumes>
- WHARTON S., Amy (2012). *The sociology of gender: an introduction to theory and research*. Wiley-Blackwell. Regne Unit.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION. (2010). *Trends in maternal mortality: 1990 to 2010*. WHO, UNICEF and the world bank estimates.

3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere

- Assignatura «Sociologia de la família i del cicle vital», grau de Sociologia de la UB. Professores: Elisabet Almeda i Anna Morero. Pla docent disponible a: www.ub.edu/grad/plae/AccessInformePD?curs=2017&codiGiga=360932&i-dioma=CAT&recurs=publicacio
- Assignatura «Sociology of the family and life cycle», grau de Sociologia de la UB. Professores: Anna Morero i Núria Vergés. Pla docent disponible a: www.ub.edu/grad/plae/AccessInformePD?curs=2017&codiGiga=360932&i-dioma=CAT&recurs=publicacio
- Assignatura «Sociologia dels gèneres», grau de Sociologia de la UB. Professores: Anna Morero, Núria Vergés i Clara Camps. Pla docent disponible a: www.ub.edu/grad/plae/AccessInformePD?curs=2017&codiGiga=363876&i-dioma=CAT&recurs=publicacio

- Assignatura «Benestar, famílies i gènere», màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania de l'IIEDG. Professores: Elisabet Almeda i Clara Camps. Pla docent disponible a: www.iiiedg.org/ca/master/PDM1_Benestar_PRESCAT.pdf
- Assignatura «Dones, control i exclusió social», màster de Sociologia: transformació social i innovació de la UB. Professores: Elisabet Almeda i Núria Vergés. Pla docent disponible a: www.ub.edu/grad/plae/AccesInformeP-DInfes?curs=2017&assign=570199&ens=M0V02&recurs=pladocent&n2=1&idioma=CAT
- Assignatura «Sociologia del gènere», grau de Sociologia de la Universidad Complutense Madrid. Professora: Inés Alberdi. Pla docent disponible: www.ucm.es/estudios/grado-sociologia-plan-801247

Economia

1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes de recerca

International Association for Feminist Economics

Es tracta d'una associació a nivell internacional on participen economistes feministes de reconegut prestigi. Organitzen congressos anuals i tenen una revista indexada anomenada *Feminist Economics (ISI)* on es poden trobar algunes de les publicacions més rellevants sobre economia feminista.

www.feministeconomics.org

www.iaffe.org

Revista de Economía Crítica

Revista indexada (*Latindex*) sobre diferents branques de l'economia crítica on es poden trobar un gran nombre d'articles sobre economia feminista.

<http://revistaeconomiacritica.org/redaccion>

Gender, Work & Organization

És una revista indexada (ISI) sobre gènere i treball. També organitzen conferències bianuals.

<http://www.cvent.com/events/gender-work-organisation-conference/event-summary-3ae9b306d2b94c37bceb95b7f16f44a3.aspx>

Gender & Development

És una revista indexada (ISI) sobre gènere i desenvolupament.

<http://www.genderanddevelopment.org/>

Feminist Economics

És una revista indexada (ISI) sobre perspectives econòmiques feministes.

<http://www.feministeconomics.org/>

Plataforma Impacto de género ya!

Es tracta d'una plataforma que realitza informes d'impactes de gènere dels presupostos generals de l'Estat, alternatius als oficials i des d'una perspectiva feminista. A més realitzen tasca de denúncia, de divulgació i d'incidència política.

<https://impactodegeneroya.blogia.com/>

2. Bibliografia

Bibliografia referenciada:

BENERÍA, Lourdes (2003). «Introducción. La mujer y el género en la economía: un panorama general». A Paloma DE VILLOTA (ed.): *Economía y género. Macroeconomía, política fiscal y liberalización. Análisis de su impacto sobre las mujeres* (pp. 23-74). Barcelona: Icaria Editorial.

BOSCH, Anna; CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena (2005). «Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo». A Enric TELLO

- (ed.): *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible* (pp. 321-346). Barcelona: El Viejo Topo.
- CARRASCO, Cristina (2001). «La sostenibilidad de la vida humana: ¿un asunto de mujeres?» *Mientras Tanto*, 82, 43-70.
- CARRASCO, Cristina; Almeda Samaranch, Elisabet et al. (2006). *Estadístiques sota sospita. Proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- CARRASCO, Cristina i DOMÍNGUEZ, Màrius (2003). «Género y usos del tiempo: nuevos enfoques metodológicos». *Revista de Economía Crítica*, (1), 129-152. Disponible a: www.revistaeconomicacritica.org/sites/default/files/revistas/n1/8_genero_usos_tiempo.pdf
- CARRASCO, Cristina et al. (2004). *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: Consejo Económico y Social. http://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/docs/publicacions_eines07.pdf
- CARRASCO, Cristina (2006). «La economía feminista: una apuesta por otra economía». A María Jesús Vara (coord.). *Estudios sobre género y economía* (pp. 29-62). Madrid: Akal. <http://obela.org/system/files/CarrascoC.pdf>
- CARRASCO, Cristina; BORDERÍAS, Cristina i TORNES, Teresa (editors) (2011). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- CARRASCO, Cristina; DÍAZ, Carme; MARCO, Inés; ORTIZ, Rosa i SÁNCHEZ, Marina (2014). «Expolio y servidumbre: apuntes sobre la llamada deuda de cuidados». *Revista de Economía Crítica*, (18), 48-59. Disponible a: http://revistaeconomicacritica.org/sites/default/files/revistas/n18/4_CCarrasco-y-otras_Expolio-y-servidumbre.pdf
- CARRASCO, Cristina i DOMÍNGUEZ, Màrius (2013). «Family Strategies for Meeting Care and Domestic Work Needs: Evidence From Spain». *Feminist Economics*, 17(4), 159-188.
- CARRASCO, Cristina i SERRANO, Mónica (2005). *La Cuenta Satélite de la Producción Doméstica de los Hogares de Cataluña*. Disponible a: <http://www.idescat.cat/cat/idescat/biblioteca/docs/docest/cs-llars.pdf>
- CASANUEVA, Annalí i MARTÍNEZ CASTELLS, Àngels (2010). «La crisis en femenino plural». *Revista de Economía Crítica*, (9), 53-74. Disponible a: <http://revistaeco->

nomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n9/3_AngelsMartinez_AnnaliCasanueva.pdf

- DE LA FUENTE, María (Dir.) (2016). *La fiscalidad en España desde una perspectiva de género*. Institut per a l'Estudi i la Transformació de la Vida Quotidiana.
- DE VILLOTA, Paloma (1999). «Aproximación al estudio de la política fiscal en España desde una perspectiva de género». A CARRASCO, Cristina (ed.): *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas* (pp. 307-333). Barcelona: Icaria.
- DE VILLOTA, Paloma (2011). «El impacto de la crisis económica en los tributos y en la sostenibilidad del nuevo modelo social en España. Aproximación desde una perspectiva de género». *Investigaciones Feministas*, (2), 71-94.
- DE VILLOTA, Paloma (2017). «Aproximación al análisis de la política fiscal durante la crisis desde la perspectiva de género». *Ekonomiaz: Revista vasca de economía*, 91, p. 278-299.
- DÍAZ, Carme i ORTIZ, Rosa (2017). Material docent mòdul 'Economia i Gènere'. *Assignatura Teoria Econòmica i Societat. Estudis d'Economia i Empresa*. Universitat Oberta de Catalunya (UOC).
- EZQUERRA, Sandra (2012). «Acumulación por desposesión, género y crisis en el Estado español». *Revista de Economía Crítica*, 14 (2), 124-147. Disponible a: www.revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n14/Semimonografico-2.-Ezquerra.pdf
- IZQUIERDO, María Jesús (1998). *El malestar en la desigualdad*. Madrid: Cátedra.
- GÁLVEZ, Lina (2013). «Una lectura feminista del austericidio». *Revista de Economía Crítica*, 15, 80-110. http://revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n15/Crisis-02_linagalvez.pdf
- OROZCO, Amaia (2010). «Diagnóstico de la crisis y respuestas desde la economía feminista». *Revista de Economía Crítica*, 9, 131-144. Disponible a: www.revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n9/7_Amaia_Orozco.pdf
- PÉREZ OROZCO, Amaia (2006). *Perspectivas feministas en torno a la economía: el caso de los cuidados*. Madrid: Consejo Económico y Social, Colección Estudios.
- PICCHIO, Antonella (2001/1999). «Un enfoque macroeconómico 'ampliado' de las condiciones de vida». A Cristina CARRASCO (ed.) *Tiempos, trabajos y genero* (pp. 15-38). Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.

REID, Margaret (1934). *The Economics of Household Production*. Madison: J. Wiley & Sons.

Altra bibliografia recomanada:

CARRASCO, Cristina (ed.) (1999). *Mujeres y economía: nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.

CARRASCO, Cristina (2003). «¿Conciliación? No, gracias. Hacia una nueva organización del tiempo y del trabajo». A María Inés AMOROSO et al. *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Barcelona: Icaria, 16-34. Disponible a: <http://www.caladona.org/grups/uploads/2012/04/2003-malabaristas-de-la-vida-dones-i-treballs.pdf>

SÁNCHEZ, Cristina et al. (2008). «Gènere i conciliació de la vida personal, familiar i laboral». A *Condicions de vida i desigualtats a Catalunya. Polítiques n.65* Editorial Mediterrània i Fundació Jaume Bofill. Disponible a: www.fbofill.cat/index.php?codmenu=11&publicacio=478&submenu=false&colleccio=P

TORNS, Teresa i RECIO, Carolina (2012). «Las desigualdades de género en el mercado de trabajo: entre la continuidad y la transformación». *Revista de Economía Crítica*, 14/2, 178-202. Disponible a: <http://revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n14/Semimonografico-4.-Torns-Recio.pdf>

VANDELAC, Louise (1994). «La economía doméstica a la salsa mercantil... o las valoraciones monetarias del trabajo doméstico». A Cristina BORDERÍAS et al. (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.

WARING, Marilyn (1994). *Si las mujeres contaran. Una nueva economía feminista*. Madrid: Vindicación feminista.

3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere

- Assignatura «Dones, treballs i societats», grau d'ADE de la UB. Professores: Anna Morero, Montserrat Carbonell i Mònica Serrano. Pla docent disponible a: www.ub.edu/grad/plae/AccesInformePD?curs=2016&codiGiga=363729&idioma=CAT&recurs=publicacio
- Assignatura «Economia feminista», del Màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania, de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere.

Professora: Elisabet Almeda i Núria Vergés. Pla docent de la versió en línia disponible a: www.iiedg.org/ca/master/PDM2_EconomiaFeminista_ON-CAT.pdf. Pla docent de la versió presencial: www.iiedg.org/ca/master/PDM2_EconomiaFeminista_PRESCAT.pdf

- Assignatura «Teoria econòmica i societat», grau d'Economia de la UOC. Pla docent: http://cv.uoc.edu/tren/trenacc/web/GAT_EXP.PLANDOCENTE?any_academico=20171&cod_asignatura=21.330&idioma=CAT&pagina=PD_PREV_SECRE&cache=S
- Assignatura «Dona, família i mercat laboral», grau de Relacions Laborals de la UPF. Pla docent disponible a: www.upf.edu/prae/es/3314/21831.pdf
- Assignatura «Desigualtats, globalització i gènere», del Màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania, de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere. Pla docent disponible a: www.iiedg.org/es/Master/PDM4_DesigualtatGen_PRESCAT.pdf
- Assignatura «Dones, temps i vida quotidiana», del Màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania, de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere. Pla docent disponible a: www.iiedg.org/es/Master/plan-de-estudios

Ciència política

1. Webgrafia sobre materials docents, recerques i projectes

International Political Science Association Research Committee on Gender Politics and Policy.

Dins de la International Political Science Association (IPSA) el comitè Gender, Politics and Policy és un comitè de recerca internacional on participen persones d'arreu del món que fan recerca sobre gènere, política i polítiques públiques i on es faciliten l'intercanvi internacional i els projectes comparatius. Entre altres coses, organitzen congressos internacionals sobre la temàtica.

<http://rc19.ipsa.org/>

ECPR Standing Group on Politics and Gender

Grup de gènere de la European Consortium for Political Research (ECPR). Organitzen congressos bianuals sobre gènere i ciència política. A més tenen un banc de dades de cursos sobre gènere i política.

<https://ecpr.eu/standinggroups/standinggrouphome.aspx?ID=8>

Politics & Gender

Revista indexada (ISI) especialitzada en gènere i política. Es poden trobar publicacions a nivell internacional sobre la temàtica.

www.cambridge.org/core/journals/politics-and-gender

International Feminist Journal of Politics

Revista indexada (ISI) sobre ciència política des d'una perspectiva feminista.

<http://www.tandfonline.com/toc/rfjp20/current>

Journal of Women, Politics and Policy

Revista indexada (ISI) sobre dones i política.

<http://www.tandfonline.com/toc/wwap20/current>

European Journal of Politics and Gender

Revista de recent creació sobre dones i política.

<http://bristoluniversitypress.co.uk/european-journal-of-politics-and-gender>

2. Bibliografia de referència

Bibliografia referenciada:

- AMORÓS, Celia i COBO, Rosa (2005). «Feminismo e ilustración». A Celia AMORÓS i Ana DE MIGUEL (eds.): *Teoría feminista: de la ilustración a la globalización. De la ilustración al segundo sexo*. Volumen 1 (p. 90-144). Madrid: Minerva Ediciones, 2005.
- BURNS, Nancy; SCHLOZMAN, Kay i VERBA, Sidney (2001). *The Private Roots of Public Life. Gender, Equality, and Political Participation*, Cambridge: Harvard University Press.
- BUTLER, Judith (2011/1990). *El género en disputa*. Barcelona: Paidós.
- DAHL, Robert (1992). *La democracia y sus críticos*. Barcelona: Paidós.
- DAHLERUP, Drude (2006). «The Story of the Theory of Critical Mass». *Politics & Gender*, 2(4), 511-522.
- DIZ, Isabel i LOIS, Marta (2012). *¿Han conquistado las mujeres el poder político? Un análisis de su representación política en las instituciones autonómicas*. Madrid: Catarata.
- FOX, Richard L. i LAWLESS, Jennifer L. (2011). «Gendered Perceptions and Political Candidacies. A Central Barrier to Women's Equality in Electoral Politics», *American Journal of Political Science*, 55(1), 59-73.
- HEKMAN, Susan (1992). «The embodiment of the subject: Feminism and the communitarian critique of Liberalism». *The Journal of Politics*, 54(4), 1098-1119.
- KROOK, Mona Lena (2009). *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Worldwide*. Oxford: Oxford University Press.
- LEWIS, Jane (2002). «Gender and Welfare State Change», *European societies*, 4(4), 331-357.
- LOIS, Marta i ALONSO, Alba (coord.) (2014). *Ciencia Política con Perspectiva de Género*. Madrid: Akal. 161-187
- NORRIS, Pipa (2006). «Recruitment». A Richard KATZ i William J. CROTTY (2006): *Handbook of Party Politics*. Londres: SAGE.
- OKIN, Susan Moller (1989). *Justice, Gender, and the Family*. Nova York: Basic Books

- OKIN, Susan Moller (1991). «Gender, the Public, and the Private». A Anne PHILLIPS (Ed.): *Feminism and politics* (pp. 116-158). Nueva York: Oxford University Press.
- PATEMAN, Carole (1970). *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- PATEMAN, Carole (1988). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos Editorial.
- PHILLIPS, Anne (1995). *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon.
- RAWLS, John (1979). *Teoría de la justicia*. México: Fondo de Cultura Económica.
- VERGE, Tània (2008). «Cuotas voluntarias y legales en España. La paridad a examen». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (REIS), 12, 123-150.
- VERGE, Tània (2014). «Comportamiento político. A Marta LOIS i Alba ALONSO (coord.): *Ciencia Política con Perspectiva de Género* (pp. 99-128). Madrid: Akal.
- VERGE, Tània i TORMOS, Raül (2012). «La persistencia de las diferencias de género en el interés por la política», *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 138, 89-108.
- HAWKESWORTH, Mary (2006). *Feminist Inquiry*. New Jersey: Rutgers University Press.

Altra bibliografia recomanada:

- BUSTELO, María i LOMBARDO, Emanuela (2016). «Género y política». A Mikel BARREDA i Leticia M. RUIZ RODRÍGUEZ (coord.) *Análisis de la política: enfoques y herramientas de la ciencia política* (pp. 439-462). Barcelona: Huygens.
- VERGE, Tània i CLAVERIA, Sílvia (2016). «Gendered political resources: The case of party office». *Party Politics* (pp. 1-13).
- WAYLEN, Georgina; CELIS, Karen; KANTOLA, Johanna i WELDON, Laurel (eds.) (2015). *Handbook on Gender and Politics*. Oxford University Press. Disponible a: www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199751457.001.0001/oxfordhb-9780199751457-part-1

3. Enllaços a guies docents d'assignatures específiques de gènere

- Assignatura «The politics of gender equality», del Grau en Ciències polítiques i de l'administració de la UPF. Professora: Tània Verge. Pla docent disponible a: www.upf.edu/pr/3391/23621.html
- Assignatura «Gènere i família», grau en Ciències Polítiques de la UPF. Professora: Maria José González. Pla docent disponible a: www.upf.edu/pr/3391/21690.html
- Assignatura «Género y política», grau en Ciències Polítiques de la Universitat Complutense de Madrid. Professora: Emanuela Lombardo. Pla docent disponible a: www.ucm.es/estudios/grado-politicas-plan-802467
- Assignatura «Polítiques i plans d'igualtat», grau en Relacions Laborals de la UPF. Pla docent disponible a: www.upf.edu/pro/es/2014/3314/21822.pdf
- Assignatura «Polítiques públiques des de la perspectiva feminista», del Màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania, de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere. Pla docent disponible a: www.iiedg.org/es/Master/PDM6_PolitiquesPubliq_PRESCAT.pdf
- Assignatura «Drets i garanties jurídiques. Dones, família i justícia», del Màster en Estudis de dones, gènere i ciutadania, de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere. Pla docent disponible a: www.iiedg.org/es/Master/PDM6_DretsGaranties_PRESCAT.pdf

Glossari de conceptes per sociologia, economia i ciència política

A continuació es defineixen alguns conceptes que són comuns a les 3 disciplines ací treballades i que poden resultar d'utilitat.

Bretxa salarial de gènere: aquest concepte fa referència a la diferència en els salaris mitjans entre dones i homes, expressada com un percentatge del salari masculí. Es calcula mitjançant la diferència entre els salaris bruts per hora d'homes i de dones. La bretxa salarial pot ser ajustada o no ajustada. En el marc de la UE es fa servir la no ajustada, el que vol dir que en el seu càlcul no es tenen en compte les diferències personals –com l'edat o el nivell educatiu-, ni les característiques del lloc de treball, com el sector d'activitat o la categoria professional. La bretxa salarial ajustada considera aquestes diferències i característiques, i es limita a les diferències salarials que hi poden haver tenint les mateixes característiques personals i en un lloc de treball també de característiques similars. Aquestes diferències es consideren discriminatòries. Font: Eurostat.

Ceguesa al gènere: és el no reconeixement que els rols i les responsabilitats de dones i homes són atribuïdes i/o imposades en funció del seu sexe en tots els àmbits de la vida com són els contextos socials, culturals, econòmics i polítics específics. Diem que els projectes, els programes o les polítiques públiques cegues al gènere no tenen en compte aquests diferents rols i necessitats diverses. Per tant, mantenen el *status quo* i no ajudaran a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Font: EIGE.

Interseccionalitat: aquest concepte fa referència al caràcter multidimensional de les desigualtats socials i de les identitats. Té a veure amb la relació que es produeix entre diferents eixos de desigualtat, com poden ser la classe social, el gènere, l'ètnia, l'origen, la identitat sexual, la religió, l'edat o la diversitat funcional. Una perspectiva interseccional requereix tenir en compte aquest vincle que es produeix entre eixos de desigualtat i entendre'ls de forma conjunta i no aïllada. No es tracta de sumar els diferents eixos de desigualtat, sinó de considerar les interseccions que es produeixen entre ells. Així, per exemple, les desigualtats de gènere es manifesten de forma diferent en funció de l'origen, la classe social o l'ètnia.

Legislació neutres (o cegues la gènere): legislació que es redacta en termes universals, ignorant les situacions específiques de gènere i les relacions de poder entre dones i homes que sustenten la discriminació per raó de sexe i gènere, inclosa la violència de gènere contra les dones. És necessària l'avaluació de les lleis de neutres de gènere que tracten a dones i homes per igual per tal d'avaluar si obstaculitzaran o acceleraran la igualtat de gènere i eliminaran la discriminació basada en el sexe i el gènere. Font: EIGE.

Perspectiva de gènere (aplicada a les polítiques públiques): adoptar una perspectiva de gènere implica tenir en compte les diferències de gènere en mirar qualsevol fenomen, política o procés social. La perspectiva de gènere se centra especialment en les diferències basades en el gènere en relació al *status* i al poder, i considera com aquesta discriminació configura les necessitats immediates, així com els interessos a llarg termini, de dones i homes. En un context polític, prendre una perspectiva de gènere és una estratègia per tal que les preocupacions i l'experiències de les dones, igual que les dels homes, siguin una dimensió integral del disseny, implementació, seguiment i avaluació de polítiques i programes en tots els àmbits polític, econòmic i social, de manera que les dones i els homes es beneficien per igual i la desigualtat no es perpetue. Font: EIGE.

Polítiques neutres (o cegues al gènere): són polítiques que no estan orientades específicament a dones ni a homes i que se suposa que afecten ambdós sexes de la mateixa manera. No obstant això, en realitat acostumen a mantenir les desigualtats de gènere existents o fins i tot produir un impacte diferencial en dones i homes, particularment en dones i homes de grups desfavorits. Les polítiques neutres al gènere no promouen la igualtat de gènere. Font: EIGE.

Second shift: es tradueix en que les dones tenen un «segon torn» (equivalent en català a *second shift*) de feina un cop finalitzada la seua jornada laboral al mercat laboral. Tota la feina realitzada al marge del treball remunerat està principalment vinculada al treball de cures. Aquest segon torn és més o menys reconegut o suportat amb polítiques públiques depenent de variables com la classe social, l'ètnia, el punt geogràfic, etc. Les dades mostren que les dones fan un segon torn en el sentit de tenir una major càrrega de treball, no només una major participació del treball domèstic, però això no és evident si es passa per alt les activitats simultànies que es realitzen sovint en el marc del treball de cures. Font: EIGE.

Segregació vertical: aquest concepte fa referència a la distribució desigual de dones i homes en posicions de responsabilitat però també de remuneració, prestigi, estabilitat laboral, etc., independentment del sector d'activitat. Un exemple de segregació vertical seria la menor presència de dones en els consells d'administració de les empreses.

Segregació horitzontal: la segregació horitzontal es refereix a la concentració de dones en determinats sectors i ocupacions, degut a les dificultats que aquestes troben per accedir a determinades professions, que habitualment són tipificades com a «masculines». Un exemple de segregació horitzontal seria la feminització del sector educatiu. Font: EIGE.

Sostre de vidre: concepte que es refereix a l'existència d'una barrera invisible amb la que es troben les dones en el món laboral i que dificulta el seu accés als càrrecs de més responsabilitat i decisió més alts. Aquesta barrera aparentment invisible se sustenta en estereotips associats a la feminitat que es naturalitzen i generen prejudicis envers les seues capacitats com a professionals. Font: EIGE.

Terra enganxifós (*sticky floor*): es tracta d'una expressió que s'utilitza com a metàfora per referir-se a un patró d'ocupació discriminatori que manté a les persones treballadores, principalment dones, en els rangs més baixos de l'escala laboral, amb poca mobilitat i barreres invisibles al progrés professional. Font: EIGE.

Referències bibliogràfiques comunes

- ALMEDA SAMARANCH, Elisabet; DI NELLA, Dino i OBIOL FRANCÉS, Sandra (2007). *Les famílies monoparentals des d'una perspectiva de gènere*. Barcelona: Copalqui Editorial.
- ALMEDA SAMARANCH, Elisabet i DI NELLA, Dino (2011a). «Introducción a las familias monoparentales». A Elisabet ALMEDA i Dino DI NELLA (eds.): *Colección Familias monoparentales y diversidad familiar*. Número 10 (Las familias monoparentales a debate, Volumen I) (pp. 27-39). Barcelona: Copalqui Editorial.
- BIGLIA, Bárbara (2000). «Universidades: ¿espacios de creación o recreación de conocimientos?» A *Primer Encuentro de Doctorandos de Psicología Social*, Universidad Autónoma de Barcelona. Barcelona, 2000. Disponible a: http://www.academia.edu/1104907/Universidades_espacios_de_creacion_o_recreacion_de_conocimiento
- DI NELLA, Dino; ALMEDA, Elisabet i ORTIZ, Rosa (2014). «Perspectiva no androcéntrica en los estudios sobre familias monoparentales: Reflexiones e implicaciones metodológicas». *Athenea Digital*, 14(4), 181-207. Disponible a: <http://atheneadigital.net/article/view/dinella-almeda-ortiz/1360-pdf-es>
- HARAWAY, Donna (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza* (traduït al castellà de *Simians, cyborgs and women. The reinvention of nature*, 1991). Madrid: Càtedra.
- HARDING, Sandra (1996). *Ciencia y feminismo*. Madrid: Ediciones Morata.
- PRATS FERRET, Maria (1998). «Geografía feminista I. Metodología: Reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel». *Cuadernos de Geografía*, 64, 313-323. Disponible a: http://www.uv.es/cuadernosgeo/CG64_313_323.pdf
- TORTOSA, José María (coord.) (2001). *Pobreza y perspectiva de género*. Barcelona: Icaria editorial S.A.
- VILLARMEA, Stella (1999). «Conocimientos situados y estrategias feministas». *Reden: Revista española de estudios norteamericanos*, 17(18), 219-236. Disponible a: <http://dspace.uah.es/dspace/bitstream/handle/10017/5017/Conocimientos%20Situados%20y%20Estrategias%20Feministas.pdf?sequence=1>

08. PER A APROFUNDIR

A continuació es presenta un resum d'algunes idees principals sobre la resposta de l'economia feminista a l'androcentrisme del pensament econòmic de les escoles clàssica, neoclàssica i marxista. Hem resumit als apartats anteriors les principals crítiques fetes per l'economia feminista, però creiem que cal també mostrar més detalladament les aportacions feministes a cadascuna d'aquestes escoles.

En primer lloc, l'economia clàssica es desenvolupa en un context històric en el qual es produeixen canvis econòmics, socials i polítics profunds lligats a la industrialització i al liberalisme. A les societats preindustrials, la llar era l'espai tant de reproducció de la població com de la producció de la resta de béns i serveis per a l'autoabastiment i per a la venda al mercat. Amb la industrialització la producció surt de les llars per donar-se fonamentalment a les fàbriques, i es produeix una separació d'esferes i de treballs. Es dona una divisió sexual del treball i de les esferes, on l'esfera domèstica i el treball domèstic s'assigna a les dones, mentre que l'esfera pública estarà principalment assignada als homes. Tot i que a les fàbriques també hi havia una àmplia presència femenina donada la insuficiència del salari masculí de les classes treballadores, s'entendrà que l'espai de les dones és la llar. Els temes que preocupen a economistes clàssics com Adam Smith són els relacionats amb la generació de riquesa que es considerarà merament procedent del treball assalariat i de les relacions mercantils, on es considera l'àmbit domèstic com improductiu i no econòmic. Només allò relacionat amb l'esfera pública serà objecte d'estudi de l'economia. Tot i que Adam Smith reconeix que l'activitat domèstica és necessària per reproduir als futurs treballadors que contribuiran a la riquesa de les nacions, no atorga un valor econòmic a aquesta activitat. A més, defensarà la divisió sexual del treball, de manera que el paper principal de les dones ha de ser, segons el seu parer, el de mares i esposes.

Dones feministes contemporànies als autors economistes clàssics van qüestionar les seues idees i teories, reflexionant sobre temes com les desigualtats laborals entre dones i homes, la divisió sexual del treball o el reconeixement del treball domèstic. Dins d'aquestes precursoras de l'economia feminista es troba Priscilla Wakefield, que va criticar a Adam Smith per no integrar el treball domèstic en la seua anàlisi. Altres dones, com Victoire Daubié, Barbara Bodichon o Harriet Taylor Ada Heather-Bigg, van defensar la igualtat formal entre dones i homes en l'àmbit laboral i mercantil, reivindicant qüestions com el dret a la propietat privada, a l'educació o a una feina remunerada en igualtat de condicions.

En segon lloc, amb l'*escola neoclàssica* s'enforteix encara més la divisió d'esferes i de treballs. El centre d'estudi passarà de la producció al mercat, de forma que tot allò que no s'intercanvia al mercat serà considerat com a no econòmic, de manera que se sumen elements a la invisibilització i al menyspreu del treball de cures i de l'esfera domèstica. D'altra banda, un concepte fonamental d'aquesta escola és el de l'individu racional, que buscarà sempre la maximització de la seua utilitat individual i se suposarà que està disponible totalment pel treball mercantil. Se'l considerarà un ésser totalment independent i autònom, obviant la seua necessitat del treball de cures així com les responsabilitats de cures que caldria que assumira. Ni necessita que el cuiden ni ha de cuidar a ningú, podent-se dedicar plenament a la producció capitalista.

La resposta feminista al pensament neoclàssic va ser i és molt amplia. Entre altres coses ja des dels inicis del segle XX els debats pioners es van centrar en la igualtat salarial, la qual venia justificada pels neoclàssics per una menor productivitat de les dones ateses les pitjors oportunitats d'estudi o per unes menors necessitats econòmiques, donat que no eren les responsables de ser les sustentadores principals de la llar. En relació a l'excusa de la menor productivitat, autores com Ada Heather-Bigg, Beatrice Webb i Millicent Garrett Fawcett van mostrar com durant la Primera Guerra Mundial les dones que van ocupar els llocs de treball que havien deixat els homes que van participar a la guerra, van assumir aquesta funció sense que això anara acompanyat d'una disminució de la productivitat. En relació a la justificació del menor salari per unes menors necessitats econòmiques de les dones, aquestes autores van defensar que aquest argument es contraposava als mateixos supòsits de l'escola neoclàssica, segons els quals els salaris venen determinats per la productivitat marginal. El segon debat feminista en resposta a aquesta escola és el relacionat al reconeixement del treball domèstic com a treball. Cal destacar les aportacions de Charlotte Perkins Gilman, que reconeix la llar com un espai de producció, on les dones són les administradores de la llar i les seues treballadores. L'autora proposa traspassar una part del treball domèstic al mercat, de manera que les dones puguen destinar més temps al treball mercantil. D'altra banda, com hem mencionat, Margaret Reid proposa una metodologia per valorar monetàriament la producció domèstica. Seguint amb aquest debat de la producció domèstica, la nova economia de la família, amb el seu autor més destacat que és Gary Becket (1981), sosté que a les llars es prenen decisions racionals marcades per la maximització de la utilitat familiar. Seria el cap de família, segons Becker, el qui incorporaria a la seua funció d'utilitat, la utilitat de la resta dels membres de la llar. La crítica feminista a aquest plantejament és que s'estaria suposant que a les llars es produeixen relacions harmòniques, obviant

les violències i les desigualtats que operen en aquest espai i reforçant la divisió d'esferes, segons la qual en l'àmbit mercantil i en el privat hi hauria diferents valors. D'altra banda, el supòsit que és el cap de família qui incorpore la utilitat dels membres de la família suposa acceptar l'autoritat patriarcal a la llar.

En tercer i últim lloc, en referència al marxisme, és principalment des del feminisme materialista que s'ha visibilitat el biaix androcèntric d'aquesta escola. Les feministes materialistes analitzen la opressió de les dones en base a la seua relació amb els modes de producció i redefeixen els conceptes de classe i d'explotació. A més, mostren la relació entre capitalisme i patriarcat i conceptualitzen en el que anomenen capitalisme patriarcal com a font de totes les desigualtats socials, incloent-hi les de gènere. Dins del feminisme materialista destaquen autores com Christine Delphy (1982), Dalla Costa (1975) o Zillah Eisenstein (1980) que qüestionen que el materialisme històric no faça una anàlisi de l'explotació de les dones en l'àmbit domèstic. Critiquen també que conceptes com els d'explotació o plusvàlua no hagen considerat aquest treball. La força de treball, explotada pel capital, necessita ser reproduïda, per la qual cosa requereix del treball realitzat a les llars. Per tant, la plusvàlua que extreu el capital del treball procedeix en part del treball de cures, de manera que en termes marxistes es podria afirmar que el capitalisme explota la unitat domèstica. D'aquesta manera, no només els conceptes de treball i producció, sinó que també els de plusvàlua i explotació, queden resignificats mitjançant les aportacions de les economistes feministes.